ЕЛІО ВІТТОРІНІ

ПОВІСТЬ

Частина перша

I

Згасав день, червневий день 19... року. Коліями на сіцілійській станції Рагуза йшов солдат.

Він уже переступив перші дві колії; на третій, по той бік другої платформи стояв поїзд Терранова—Ліката—Канікатті. З вагонів, напханих людьми, чувсь якийсь дивний лемент, він то стихав, то здіймався знову і щораз в іншому місці — репетували десятки, а де й сотні голосів. Солдат уздрів, як за шибками позачинюваних віконець чиїсь руки вимахують кашкетами й рудими ганчірками, як мотаються туди й сюди чиїсь чорні чубаті голови.

— Що тут діється? — спитав солдат у гальмового, що оглядав вагони. Уся постать кондуктора була в затінку, лише кашкет горів на сонці. Гальмовий ледь обернувся, скинув оком на солдата і спроквола рушив далі, човгаючи кованими черевиками по жорстві. Дійшовши кінця перону, залізничник опинився в білій хмарі пари, що видиралася з долішньої частини паровоза. Стоячи отак на межі світла й водяного пилу, він, немов шукаючи опори, торкнувся чавунної помпи, що з неї жадібно смоктав воду тендер; зупинці, здавалося, не буде кінця. Солдат споглядав, як гальмовий, виблискуючи гудзиками й дашком шапки, порається коло паровоза. Аж ось той поволі рушив назад.

З вагонів на кондуктора падали образи; а може, подорожні тільки дражнили його або просто озивали — хтозна. Йому здавалося, що по всіх купе точиться запекла бійка, і треба б утрутитись комусь із залізничників. Та водночас там не вщухав той самий лемент чи спів, гальмовий уже ні на кого не дивився. А проте він одповів солдатові:

— Очікують від'їзду.

Враз гальмовий зупинився і схрестив на грудях руки, показуючи драного ліктя.

— Уже годину з чвертю,— докинув.

Солдат кивнув головою. Може, ще пам'ятав, про що запитував, чи вже забув, але в кожному разі мав вигляд ще веселіший і привітніший, ніж хвилину тому. Він показав рукою на зелені вагони, що виблискували під сонцем, на ряд віконець і обшарпаних пасажирів, що ледве вміщалися у вагонах.

— Ага, зрозуміло! — промовив солдат. І докинув, що, мовляв, не мав охоти брати з собою ані найменшого клуночка.— Як бачите, отак і вирушив у дорогу. Бо хочу, аби подорож була якомога зручніша.

Кондуктор, усе ще стоячи зі згорнутими руками на грудях, морщився і силкувався посеред того вагонного галасу добрати щось із солдатових слів. Але чого він завдавав собі такого клопоту? Хіба розмовляти з солдатом більше важило для нього, ніж ходити вздовж перону? Вигляд його був страдницький: обличчя зеленкувате, мов у хворих на пропасницю. Однак він стояв і слухав, як солдат розповідає про триденну відпустку, що йому пощастило дістати. І рушив аж тоді, коли солдат спитав, чи не очікується інший поїзд.

— Здається, чути дзвінок,— мовив солдат.

Малюнки С. Гришина

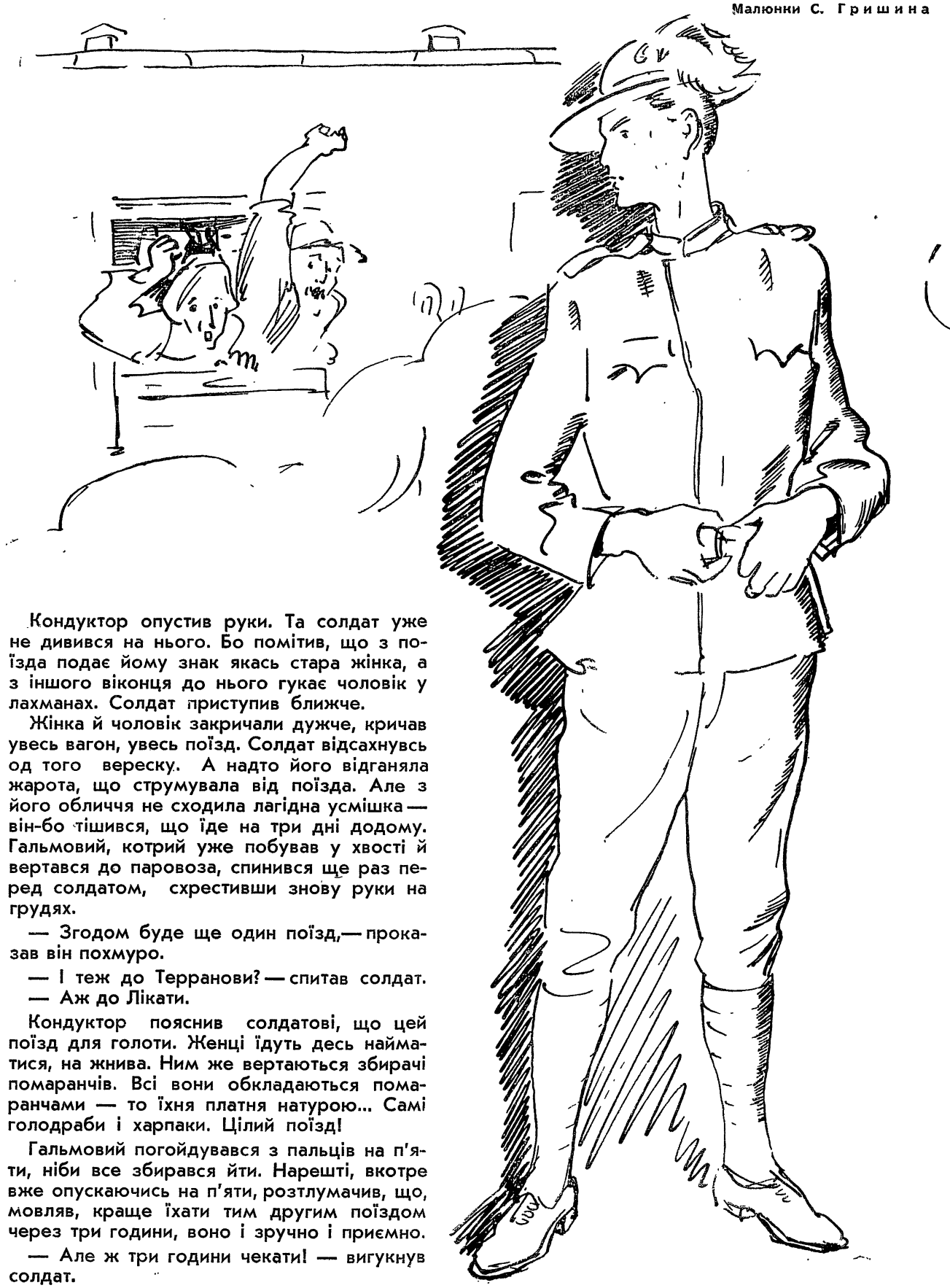

Кондуктор опустив руки. Та солдат уже не дивився на нього. Бо помітив, що з поїзда подає йому знак якась стара жінка, а з іншого віконця до нього гукає чоловік у лахманах. Солдат приступив ближче.

Жінка й чоловік закричали дужче, кричав увесь вагон, увесь поїзд. Солдат відсахнувсь од того вереску. А надто його відганяла жарота, що струмувала від поїзда. Але з його обличчя не сходила лагідна усмішка — він-бо тішився, що їде на три дні додому. Гальмовий, котрий уже побував у хвості й вертався до паровоза, спинився ще раз перед солдатом, схрестивши знову руки на грудях.

— Згодом буде ще один поїзд,— проказав він похмуро.

— І теж до Терранови? — спитав солдат.

— Аж до Лікати.

Кондуктор пояснив солдатові, що цей поїзд для голоти. Женці їдуть десь найматися, на жнива. Ним же вертаються збирачі помаранчів. Всі вони обкладаються помаранчами — то їхня платня натурою... Самі голодраби і харпаки. Цілий поїзд!

Гальмовий погойдувався з пальців на п'яти, ніби все збирався йти. Нарешті, вкотре вже опускаючись на п'яти, розтлумачив, що, мовляв, краще їхати тим другим поїздом через три години, воно і зручно і приємно.

— Але ж три години чекати! — вигукнув солдат.

II

Люди в поїзді взялися тепер тупотіти влад — гупали сотні черевиків, немов хтось бив у бубон. У тому співі можна було розрізнити лише окремі слова: «погано», «бруду», «погано», «бруду». Тож наш солдат наслухав, силкуючися щось второпати.

«Їсть погано»,— зрозумів солдат.

І завважив, що якісь шибеники у вікні, регочучи, показують на нього пальцями, а стара жінка все ще буцімто хоче щось йому сказати. Та й чолов'яга в настовбурченому, ніби пір'я, лахмітті, не переставав гукати до нього. Підтягся і третій пасажир у пожмаканому стіжкуватому брилі. Що, власне, вони прагнуть йому сказати? Солдат, либонь, знав, що в них навряд чи можна про щось довідатися до пуття. Бо, ступивши крок до поїзда, він звернув своє ясне, усміхнене обличчя туди, де хвилину тому був гальмовий. Та замість нього там уже вродився якийсь дід, і теж, очевидячки, залізничник. Він був у засмальцьованій розхристаній сорочці, під пахвою в нього стирчав червоно-зелений прапорець. Приглядаючись до солдата, старий перейшов колію.

— Розважаємось, га? — мовив і, підморгнувши, подався далі, показуючи зелений бік прапорця — бо здалеку, звідти, де ще виблискували на сонці незатінені вагонами рейки, долинув свист.

Гальмовий вернувся назад утретє.

— Мабуть, таки зачекаю другого поїзда,— сказав йому солдат.— Не хотілося мені тягати з собою речі, бо в Терранові від станції до містечка далекий світ. А потім довелося б ще потерпати, що їх украдуть. Правда дещо з моїх манатків годилось би полагодити — я не був удома від різдва, — але я вже волів усе залишити так, як є, аж до кінця служби, щоб уже ні в дорозі, ні в свої три дні відпустки не мати аніякісінького клопоту. У війську таки намордуєшся. Воно то, звісно, можна б оце і розважитись, як кому до вподоби, але що під час служби намучишся і недоспиш, то щирісінька правда. От я й збираюсь цілу дорогу спати. Якщо ви кажете — другий той поїзд буде через три години, ще й майже порожнем, то я підожду і подрімаю собі в залі для чекання...

— Але ж так довго не доведеться чекати,— відповів кондуктор. Погойдуючись з пальців на п'яти, він показав на станційні дзигарі.— Зосталася якась година,— докинув він, спускаючись на п'яти.— Цей от поїзд спізнюється вже на дві години, він дуже затримався в дорозі, та й тут уже стільки стоїть...

І пискляво гукаючи: «Дві години! Дві години!» — кондуктор подався далі.

Але солдат був надто задоволений з своєї долі — чи ж треба сердиться, що якомусь залізничникові захотілося вдавати з себе цабе. Ту мить він ладен був поставитися поблажливо до всіх дивацтв пасажирів на цьому поїзді. Тупіт лунав так гучно, наче хтось бив у двері важкою колодою — годі було щось почути. Здавалося, ніби там десь зграя мавп наскочила на пасажирів і шарпає бабів за коси, а дідів за бороди. Серед того пекельного гамору й бучі люди примудрились ще й плескати в долоні, відбиваючи такт своїй пісні. «Спить межи бруду» — розрізнив солдат слова.

Ота дурнеча, показуючи на нього пальцями, товклася біля вікон і реготала, аж корчилась. Солдат розчув ще одне слово.

«А може, то вони з мене кепкують?» — подумав він.

Збитошники за вікном силкувалися співати дружним хором, але не могли стримати сміху. А тут їм ще заважали старші чоловіки й жінки, вони з'юрмилися в них за плечима та в суміжних вікнах і лаялися на всі заставки.

Один з чоловіків диригував, вимахуючи руками.

— Не так! — верещав він, знов і знов перебиваючи їх.— Ще раз від початку.— І починав наново вибивати такт, а решта волала хором:—Їсть погано! Спить межи бруду! Їсть погано! Спить межи бруду!

Солдат почув, як хтось смикає його за рукав.

— Розважаємось, га? — То був знову той самий старцюга з прапорцем.— Не бери собі того до серця,— докинув.— Вони не з тебе глузують.

А поїзд і далі верещав:

Йде солдат на війну нелюбу,
Їсть погано,
Спить межи бруду.

— Вони не з тебе кепкують,— промовив старий зі сміхом.— Вони також не знають, що будуть їсти і де їм спати. Так само і я, і той гальмовий,— провадив він, усе ще сміючись.— То вони беруть на глум себе, мене старого і кондуктора.

— Але ж ми маємо що їсти,— мовив солдат, регочучи разом із старцюгою.— Та й на війну не треба йти.

III

Отак сміючись, вони побачили, як на станцію прибуває поїзд. Старий прожогом метнувся через колії. Паровоз під'їхав ближче, промчав мимо; за ним, уповільнюючи рух,

потяглися один по одному товарні вагони.

Було видно, як у високих будках кондуктори крутять гальма. Потім показались вони самі, чорні, замурзані, виблискуючи білками очей. Зістрибували на землю, як акробати з трапецій. Вздовж перону з сигнальним ріжком в руці побіг начальник поїзда. Зачервонів кашкет начальника станції.

Солдат видерся східцями до кондукторської будки. Звідти він побачив поїзд із крикливою голотою, дахи вагонів, ще освітлені сонцем, сади, скелі. А ген пломеніли в останніх відблисках вечірньої заграви шибки вікон, хрести церков та монастирів.

Кинувши погляд на перон між двома поїздами, солдат завважив кондуктора з малярійним обличчям. Гукнув до нього радісно, що було сили:

— Гей, колего! Земляче!

Та залізничник його не почув. Солдат зліз по той бік товарного поїзда, перейшов колію й зупинився коло зали для чекання пасажирів третього класу.

Він стояв там і мугикав собі пісню, почуту від женців:

Їсть погано,
їсть погано...

— Вже навчився? — спитав його старий з прапорцем: він тільки що зіскочив із приступців порожнього, оббитого всередині червоним оксамитом пасажирського вагона, що котився першою колією за маневровим паровозом.

— Дивно, що такого вас мусять учити селяни,— промовив старий зі сміхом.— А що ж ви співаєте в казармах? Цю пісню ми співали ще за наших часів.

Уже рушаючи далі, старий обернувся і докинув:— Видно, ви тепер маєте що їсти та й на війну не ходите...

Він іще сказав щось, але наш солдат не розчув. Знову почав мугикати своє: «Їсть погано. Їсть погано», аж поки раптом збагнув, що по той бік товарного поїзда не чути людського галасу. Звідти долинали тільки кондукторські свистки та брязкіт буферів. А десь за скелями, в темних садках сюрчали коники.

Невдовзі рушив і товарний поїзд, його задні ліхтарі вже світилися. Очевидячки, на дальшу зупинку він прибуде вже поночі. Солдат бачив перед собою порожні рейки, і вже журився, що поїзда до Терранови більше не буде.

IV

Кондуктор таки не збрехав. Справді на Терранову йшов ще один поїзд, десь о двадцять першій годині. Він був товарний, але якийсь поміщик з Доннафугати домігся разом з іншим вельможею, чиє коло інтересів простягалося від К'яромонте аж до Вітторії на морському узбережжі, а також із власником замку фальконарського, щоб до поїзда дочеплювано один пасажирський вагон, оббитий оксамитом.

Окрім того, їхній поїзд ішов з швидкістю пасажирського, а не товарного. Впливові особи з оточення Наполеона Колаянні вкупі з соціалістами кричали на всі заставки про це неподобство. Обурювалися й мешканці Кальтанісетти, Джіргенті, Кальтаджіроне та Модіки, бо той поїзд мав возити з собою вагони-цистерни і постачати питну воду жителям посушливої місцевості між Рагузою і Лікатою. А якщо він ішов зі швидкістю пасажирського, то не встигав нікого напоїти. Тим-то криниці в Комізо і Лікаті, куди гуртами сходилися по воду жінки й дітлахи з виселків в околі дванадцяти кілометрів, залишалися без краплини води аж до другої пополудні.

Оббитий червоним оксамитом вагон був потрібний для тих панів, котрі його домоглися, нечасто — раз на місяць чи раз на тиждень. Але їм було приємно мати таку вигоду. А найбільше їх тішило, що купці й адвокати, їдучи іноді тим вагоном, думали про їхню всемогутність. «Ось як треба вдосконалювати залізничне сполучення» — писали адвокати в палермських газетах. І марно супротивники описували на перших сторінках тих же газет, що діється довкола криниць у Лікаті.

На передвиборчих зборах вони й собі повторювали слова одного вельможі, сказані у зв'язку з таким становищем. Той повідав: «Але ж водопої для худоби завжди і всюди переповнені». Соціалісти розтлумачували зміст цих слів людям, що юрмилися біля криниць, і завдяки цьому їм удалося зібрати для себе на десять голосів більше, ніж раніше. Однак поїзд і далі мав привілейований розклад руху і добру обслугу.

Зрештою, залізничники на лінії Рагуза—Ліката — обхідники, стрілочники, кондуктори, такі, як старий з прапорцем або малярійник з дірявим ліктем, — були задоволені. Бо інакше їм доводилось би бігати цілісіньку ніч. Радів того вечора і наш солдат, опинившись нарешті у вагоні, де не було живої душі і де кожна м'яко вистелена канапа, здавалося, обіцяла, що він виспиться ще краще, ніж сподівався, і матиме дорогу справді зручну і що його триденне гультяйство вже розпочалося.

— Далебі, чудово я придумав: не взяв жодного клуночка,— проказав сам до себе.

Обійшов увесь вагон, шукаючи дерев'яних лавок, до яких він звик у дорозі. Але не знайшов нічого, крім оксамиту, — дове-

лося сісти на оксамит. У вагоні було вже темно, за вікном миготіли міріади вогників далекого міста. Солдат одкинувся на м'яку спинку канапи і споглядав, як поступово у пахощах ясмину, в сюрчанні коників та спалахах блищаків розпливається білясте узбіччя гір.

Солдат заснув. Його розбудив якийсь гомін у вагоні. Потім він знову задрімав. Вагон сіпався й підскакував, рушаючи з місця; солдат то прокидався, то засинав знову.

V

На обличчі йому застигло блаженство.

Його оглядали у світлі ліхтаря. Завважили військовий комір, наплічники, зірки.

— Це зовсім не карабінер.

— Це берсальєр.

Його затермосили.

— Пане берсальєр, звідкіля ви тут узялися?

Солдат прокинувся — ліхтар сліпив очі.

— Уже приїхали?

— Чи ба! — відповіли йому.— Залежить, куди їдеш.

Вони вимагали квитка.

— Де ми?

— У тунелі поблизу Доннафугати.

Синюватий вогник тьмяно блимав у лампі під стелею. Трохи світла давав ліхтар у руках людей, що вимагали квитка. Самих контролерів не було видно, вони тонули в хмарі диму, що його надмухало крізь відчинене, либонь, до їхнього приходу вікно.

— А я гадав, що ми вже в Терранові,— промовив берсальєр.

— У кожному разі цієї ночі ти туди не дістанешся,— почув він відповідь.

Контролери говорили один поперед одного, майже одночасно і щораз голосніше.

— Зійдеш тут, у Доннафугаті.

— А хіба цей поїзд не йде до Терранови?

— Поїзд? Звичайно, що йде. Поїзд може йти. Але ти ним не поїдеш.

— Як це так — поїзд іде, а я не можу?

— З документами у поїзда все гаразд. А ти які маєш документи? Маєш дозвіл їхати цим поїздом?

Солдат торкнувся квитка, що тримали контролери, оглядаючи його при світлі ліхтаря.

— Хіба цей квиток не до Терранови?

Але йому відповіли якось невиразно, наче на світі були дві різні Терранови. Одна, куди подався той галасливий поїзд з голотою,— ним він не хотів їхати, і друга — куди поспішав цей оббитий оксамитом вагон.

— З військовим квитком їздять простим поїздом,— сказали йому нарешті контролери.— А це вагон першого класу, то ж і треба мати квиток першого класу.

Вони все говорили. Виходить, берсальєр має висісти в Доннафугаті, переждати там цілісіньку ніч, ранок, перебути до полудня і тільки надвечір з запізненням на добу сісти на той самий поїзд, що ним сьогодні він не мав охоти виїжджати з Рагузи. Солдат провів рукою по обличчю.

— Цього можна було сподіватися! — вигукнув він.— Який я телепень, що захотів подорожувати з комфортом!

І нарікав далі:

— Ох, якби я був узяв з собою клуночок! Я б тоді сів на підхожий поїзд!

— Який клунок? — запитали контролери.

І витлумачили йому, що від нього вимагають квитка першого класу, оплаченого за звичайним тарифом.

— Це той малярійний залізничник! — кричав берсальєр.— Це він мені нараяв сісти на цей триклятий поїзд!.. Я навіть гадки не мав, що є такий поїзд. Я вже сідав на інший.

Частина друга

VI

А тим часом двері суміжного купе здригнулись, потім прочинилися, і в хмарі диму з'явився новий пасажир.

— Хто це має такий пречудовий голосок? — запитав він.— Голосочок, як дзвіночок!

Пасажир ступив кілька кроків, поважно й урочисто; постать він мав огрядну і немов сидів на коні — попереду нього зводилася морда якоїсь тварини.

— Хіба ми на пероні? — сказав пасажир, закашлявшись димом.

Він звів погляд угору. У тьмяному світлі лампи з'явилася серпанкова намітка й кучері; очевидячки, це була жінка. Зрештою, про це можна було догадатися і з високого тону її голосу.

Жінка тицьнула пальцем на берсальєра:

— То це він має такий приємний голосок? Справжній тобі ангел! Чогось мені нагадує наймолодшого співака-тенора, я чула його колись у Ла Скала.

Вона проштовхнулася між обох залізничників разом зі своїм звіром, що спокійно йшов поруч, сховавшись під тороками й китичками її одежі.

— Що тут сталося? — спитала вона, відводячи залізничникові руку з ліхтарем.— Свіжий, мов троянда! А личко таке гар-

неньке, що аж довір'я викликає, хоч сам він, бідолаха, настрашився Дон Карлоса... Та ти не лякайся, що пес такий здоровенний,— додала вона, звертаючись до берсальєра.— Це тільки Дон Карлос, а не якийсь лев.— Лише зараз вона помітила, що її ангел — солдат.— Один солдат може стримати цілу армію! А ти лякаєшся мого бульдога? Адже він не гавкає, не кусає. Зовсім безпечний... Якби ти з'явився на світ на п'ятдесят років раніше, то був би сурмачем під Калатафімі.

Тут утрутилися в розмову і залізничники, величаючи жінку «баронесою». Вони хотіли щось сказати, може, те, що той солдат таки солдат, але не сказали нічого.

— Що ви збирались йому заподіяти? — запитала.— Він так говорив, наче його образили. А ви напосілися на нього. Ви на це мастаки! Що вам треба від нього? Хіба не бачите — він безневинний? Що вони тобі лихого заподіяли, моє невинне дитятко?

Залізничники заходились пояснювати, що то він винуватий у всьому.

— Він?! — закричала стара пані.— Та у нього на губах молоко ще не обсохло! Що він міг такого вчинити? — Вона жестом звеліла обом залізничникам мовчати.— Нехай він сам скаже.

Берсальєр зашарівся. Рум'янець було видно навіть при тьмяному ліхтариковому світлі.

— О боже, яка невинність! — гукнула жінка.— Червоніє, ніяковіє від моїх суконь, а ті бусурмани хочуть мене переконати, що він вчинив щось негарне!

Вона похлинулася димом.

— А чи не можна відчинити віконця? Тут не важко й задушитися...

Залізничники пояснили, що крізь одчинені вікна налетить диму ще більше.

— Тоді вислухаємо,— квапила стара пані.— Я стовбичу тут через тебе,— додала вона, звертаючись до берсальєра. Потім насварилася на буркотливого пса:— Ану замовкни, дурню! — Нарешті закричала до всіх, хто тільки міг її чути, в поїзді й на білому світі: — Невже ми ніколи не видобудемося з цієї гори?

Паровоз приглушено свистів, то вповільнюючи, то прискорюючи біг, бряжчало залізяччя, немов хтось одчиняв одну по одній залізні брами в тунелі, що тягся без кінця-краю...

— А може, зайдемо в моє купе? — запропонувала стара пані.— Там хоч диму нема. Ходімо.

Обоє залізничників рушили за нею, берсальєр же зостався на місці.

— Гей, ти! — гукнула жінка, обертаючись коло дверей— Ти хіба не зрозумів, що я сказала? Там нема диму.

— Однаково ж мені доведеться зараз сходити,— відповів солдат.

— Ти розкажи до пуття, що вони від тебе вимагали? Ти хочеш висісти в Доннафугаті?

— Ні, не хочу.

— А хто хоче?

Стара пані відступила крок назад, буркочучи.

— Як це так — мусиш зійти, коли не хочеш?

— А все через те, що я не взяв з собою жодного клуночка,— відказав берсальєр.— Я хотів вигадати, а сів не в той поїзд.

Залізничники, раз по раз повторюючи «пані баронесо», заходилися кожен потроху пояснювати, як воно сталося.

— І вам не соромно? — гукнула стара пані.— І це безневинне дитя ладне було схилити голову перед вашою сваволею! Я йому вже казала, що бог прийняв би його в жертву, такий-бо він непорочний... Це видно з його обличчя. І йому не можна їхати цим поїздом? Цей поїзд — національне неподобство. Якби ще жив Гарібальді, то на знак обурення покинув би Капреру — а ви мені торочите тут про квитки за звичайним тарифом... Якщо з цього поїзда хоч раз, відколи він існує, і буде яка користь, то саме цієї ночі, коли можна зробити послугу бідолашному солдатові... За кого ви голосуєте? За бурбонів? Ви мене не питаєте, чи з моїм квитком усе гаразд. А тут ще й Дон Карлос. Може, в мого Дон Карлоса з квитком усе гаразд? Йому б слід їхати в товарному вагоні, навіть не в багажному, а він, однак, сидить отут біля мене, і ніхто з вас його не чіпає.

VII

Раптом голосно і зухвало засвистів паровоз. Вихопившись з підземелля, вільно загули колеса. Залізничники кинулись до віконець — той до одного, а той до другого,— і, не відповідаючи на слова «баронеси», спустили рами. Мимо пролітав імлистий ліс, попереду мерехтіли сигнальні вогні.

Поїзд уповільнив біг.

У миттьових просвітах ночі невиразно біліло каміння. Поїзд ще стишив рух, замиготіли блищаки, засюрчали коники, з пагорбів, порослих ріжковцем, долинули свіжі пахощі. Залізничники відчинили двері з обох боків вагона і вихилилися назовні, очікуючи нагоди зіскочити додолу.

— Вже й чкурнути закортіло, га? — гукнула їм стара пані.

Один залізничник розмахував ліхтарем, забіліла смуга перону, а галуззя акації черк-

нуло залізничника по голові. Щось вигукуючи, він зіскочив перед білим муром.

— Доннафугата! — розлягся його крик. Мур скидався на білу примару на тлі лісистого схилу. Берсальєр поглядом шукав станцію, піддашшя, світла чи якогось іншого знаку людського життя.

— Що ж мені робити? Висідати? — спитав.

— Хіба ти не чув, як я їх прижучила? — відповіла стара пані.— Вони тільки спромоглися накивати п'ятами.

— Кажете — я можу залишитися?

— Авжеж. Доки тут Дон Карлос, тобі нема чого боятися... Зрештою, вони вже не вернуться...

— А що буде з моїм квитком? Якщо вони не повернуться, то й квитка не віддадуть.

— Значить, вернуться віддати квитка. В тебе квиток туди й назад? Вони не мають права його забрати, якщо він тобі ще потрібен.

Берсальєр зовсім не був цього певен.

— Будемо сподіватися, що скоро вернуться,— промовив.

— Навіщо? — запитала жінка.— Де тобі висідати? В Комізо?

— Я їду до Терранови, але якщо не дозволено залишатися...

Стара пані вдоволено буркнула.

— До Терранови? — І сказала високим, писклявим голосом:— Можеш зоставатися тут до кінця. Не поручилася б, якби ти їхав далі. А от до Терранови — я сама туди їду, і ніхто не примусить тебе зійти раніше за мене. Ну, ходімо. А тут треба зачинити вікона, бо знову будуть тунелі...

І сама заходилась зачиняти вікна, хоча їй заважало чорне павутиння шалі й вуалетки, а здоровенний пес плутався під ногами, тулячись до неї то з одного, то з другого боку. Зате в купе, куди хотіла перейти раніш, аби почуватися як удома, вона взялася вікна відчиняти і не втихомирилася доти, поки не побачила, що берсальєр відчинив їх і навіть вистромив руку назовні.

— Ти тут будеш мені за товариство, і ніхто не зважиться тебе висадити,— сказала берсальєрові й впала на канапу, що аж пружини заскрипіли.

— А ти чого не сідаєш? Дон Карлос простягнеться по цей бік, а ти можеш сісти навпроти,— вона вмостилася зручніше.— Побачиш, вони дадуть тобі спокій. Можеш готуватися до міцного сну.

— Власне, я і сів у цей поїзд, сподіваючись спати цілу дорогу.

— Ось ти і зможеш тут цілу дорогу спати,— відказала стара пані.— Зараз десята, їхати ще три години, бо зупинятимуть нас перед кожною печерою. Попереду іде ще один поїзд і все топчеться на місці. Оце треба чекати, поки він вирушить з Комізо. Сам чорт не добере, як вони дізнаються про нього на цій станції, схожій на могилу... Отож, до Терранови доповземо не раніше, як о першій.

Берсальєр шукав зручнішого місця, совaючи головою по оксамитовій канапі. Його обличчя розплилося в усміху. Та голос старої пані, тільки-но вона вимовила «Терранова», раптом став збуджений і писклявий.

— Як це так сталося, що й ти їдеш до Терранови? Якщо ти там народився, то я мала б знати, чий ти. Я все знаю про Терранову. А таке личко, як твоє, напевне запам'ятала б, якби хоч раз його побачила поміж тими карфагенцями. Маєш там батьків, чи, може, вертаєшся до казарми? Ти в усякому разі про мене чув?

— Справді...— відповів квапливо берсальєр.

— Що «справді»? Я ж не кажу, що ти повинен знати геть усе чисто про моє життя. Але з історії Італії дещо про мене, либонь, знаєш. Ти відвідував школу? Гадаю, чотири класи закінчив. То, мабуть, чув про Корнелію — матір братів Гракхів, про Лукрецію, про Аніту, що вмерла під час утечі Гарібальді до Рима. А коли так, то й про мене знаєш. Я пішла за своїм чоловіком на вигнання. Ну, тепер згадав?

Вона так рішуче нахилилась уперед, вимагаючи від берсальєра відповіді, що бульдог стрепенувся і підвів морду. Берсальєр випростався.

— Справді...—повторив він і щиросердо признався, що ніяк не вгадає, хто вона.— Знаю тільки, що називають пані «баронесою».

— Та цей титул мені приліпили люди з куцою уявою,— вигукнула стара пані.— То ж моя донька побралася з бароном, а не я. Бо я залишилася республіканкою навіть після зустрічі Гарібальді з принцем Савойським.

Тим часом поїзд знову рушив. Застукотіли колеса, по вагону війнув вітерець.

— Увага! В тунелі вікна треба зачинити!— нагадала стара пані.

Але видно, що вона про вікна не думала, як не думала і про зачіску, пригладжуючи розкуйовджені вітром коси. Насправді вона ждала якогось знаку від берсальєра, що він її зрозумів. Навіть її пес і той вичікував, задерши морду. Згодом стара сказала, що в історії вона має тільки ім'я, жіноче ім'я, так само як Лукреція чи Аніта. Нарешті вона не втрималась:

— І ти не знаєш, яке моє ім'я в історії?

VIII

Але берсальєр саме кинувся зачиняти вікна, бо крізь них шугнув дим.

— Леонільда! — гукнула стара пані.

Берсальєр вернувся і сів на своє місце, вельми задоволений своєю запопадливістю, а стара пані, озброївшись театральним лорнетом, спрямувала його на солдата.

— Мене звуть Леонільда, це ім'я тобі нічого не каже? — запитала.

Берсальєр зніяковіло розвів руками.

— Бачу, бачу, — не даючи йому розтулити рота, вела далі стара пані.— Все ясно й без слів. Леонільда для тебе нічого не означає. А втім, і Корнелія, матір братів Гракхів, теж тобі незнайома?

Солдат змушений був признатися, що й про Корнелію нічого не чув.

— А про Клелію? Я маю на увазі римську діву, що втекла з ворожого табору разом з іншими запоручниками. Знаєш про неї щонебудь?

Берсальєр похитав головою: мовляв, і про Клелію нічого не знає.

— А може, ти чув що-небудь про Камілу? Це та амазонка-войовниця, що мала якесь там діло з Енеєм. Нічого про неї не знаєш?

Але наш солдат і про Камілу анічогісінько не чув.

— Еней? — промимрив він і замовк. Видно було, що й про Енея нічого йому не відомо.

— Тепер я розумію,— промовила стара пані,— чому ти про мене нічого не знаєш. Бо ти ні про кого нічого не знаєш. Бо ти невинний, як ті ангели, що їх милосердний бог послав на землю, аби мечем скарати грішників. Так я собі подумала, тільки-но тебе вздріла. І так воно є. Тільки ангели з такою чистою душею, як твоя, мають право бути немилосердні...

Берсальєр, очевидячки, збентежився і совався, рипаючи пружинами канапи. Поїзд то виривався з гори, то знову влітав у підземелля, його свист розлягався в ущелині; берсальєр схоплювався на рівні ноги й кидався відчиняти вікна, але тут свист хрипнув під камінним склепінням, і берсальєр знову сідав на своє місце, так і не спустивши рами.

— Та ще й у тебе ангельський голос і ангельське личко, — вела далі стара пані, — рум'яне, ніжне. Як на тих образах, де ангели, усміхаючись, карають на горло грішників. І ще й шаріють...

IX

Берсальєр нараз перебив її мову, аби повідомити, що «ті двоє» знов — у купе.

— Знову?

Він нагадав їй, що вони повинні віддати квиток.

— Ну, заходьте! — покликала стара пані.

Купе було подвійне, розділене навпіл коридором. «Ті двоє» стояли в пітьмі на другій половині купе.

— Чого не йдете!

Вони мовчали. Тільки від ліхтаря, що стояв на підлозі, тяглася до канапи смуга світла. Ввійдуть вони чи ні? Залізничники про щось між собою бубоніли.

Дон Карлос поклав лапу на коліна своєї господині. А вона підвелася натужно і, ставши навколішки на канапі, визирнула з-за спинки на «тих двох».

— Пані баронесо...— почали вони.

— Яка я вам у біса баронеса! — закричала стара.— Якщо хочете підлеститися, то не забувайте, що я носила військовий мундир. А цим лицемірним титулом можете нагороджувати тих, кому він до вподоби. Ви краще поверніть квитка солдатові, що мене супроводжує...

— Квиток, безперечно, можна віддати...

— Можна? Треба! І чого це ви так багато белебените?

— Не белебенимо, пані ба...

— Я вже казала, що я ніяка вам не ба. Де той квиток?

Квиток знову пішов по руках залізничників. Вони крутили його, оглядали на всі боки під синюватим світлом лампи, що тьмяніла під стелею. Стара пані простягла руку по квиток.

— Але солдат,— промовили вони,— повинен висісти в Комізо.

— Солдат зі мною за компанію їде до Терранови.

— Якщо сплатить різницю, то може їхати, пані.

— Яку різницю? Адже він уже заплатив за квиток. Ви що, хочете, щоб він іще раз платив?

Берсальєр підвівся з канапи.

— Може, краще мені зійти в Комізо?

— Ти мене супроводжуєш! — нагримала на нього стара.— Сиди й не рипайся!

Залізничники заходились пояснювати, що їм байдуже, який у нього квиток — солдатський чи звичайний, йдеться тільки про різницю між першим і третім класом. Мовляв, нехай платить різницю або висідає.

— Гаразд, я злізаю,— промовив солдат.

— І чого тобі знову засвербіло висіда-

ти?— гукнула стара пані.— Я обіцяла тебе довезти до Терранови і довезу.

Вона почала доводити залізничникам, що то сором вимагати від солдата гроші, наче від якогось великого пана, знову заговорила про поїзд, як про національне неподобство, згадала Гарібальді, Дон Карлоса. І знову залізничники стояли ні в сих, ні в тих, а берсальєр уже не повторював, що йому краще зійти.

Він одчинив вікно.

— Бачиш, як я їх знову прижучила? — мовила стара.

Через вікно линуло тепер лагідне повітря, вже не таке задушливе, як у тунелі. Залізничники теж поспускали рами на своєму боці. Берсальєр, визирнувши з вікна, сказав, що видно світло:

— Мабуть, це Комізо,— докинув.

Не багато треба було, щоб вернути йому спокій і добрий гумор. Він знову тішився, що подорожує зручно, хоч і не без клопоту, і що скоро його чекає сон на м'якій канапі.

Солдат відчув, як вовтузиться ззаду Дон Карлос, і обернувся його погладити. Авжеж, це був пес, він тхнув по-псиному. Так само з нічних пахощів можна було здогадатися, що поїзд мчить через зарості кактуса.

Мчить? Де там, він саме стишувався, скрегочучи гальмами. Залізничників вже не було в купе, вони, мабуть, стояли на приступцях, тримаючись за поруччя. Нарешті поїзд зупинився. Стало чути, як десь кумкають жаби.

Стара пані разом з Дон Карлосом утішалася здобутою перемогою. Дон Карлос крутився навколо неї, залазив їй під шалі. Її смішила недавня розмова і нерішучість солдата, що ладен був уже висідати.

— Ти знудився в моєму товаристві? — питала стара.

Берсальєр уважав, що це чудовий привід до сміху. І він сміявся разом з нею, як сміявся недавно з старим залізничником. Сміявся, оповідаючи про цього веселого діда, про похмурого гальмового і про поїзд, що ним мав вирушати.

— Цілий поїзд верещав!

Раптом замовк, прислухаючись. Жаби скрекотали, але чути було не тільки їхній скрекіт. «Що воно за гамір?» То не був ні шум потоку, ані відлуння близької громовиці. До жаб'ячого хору, здавалося, підпряглися інші тварини.

— Нарешті ми його догнали,— мовила стара пані.

— Кого?

— Ну, той поїзд, що ним ти мав їхати.

І знов — у дорогу. Крізь темні кактусові зарості блимало кілька вогників,— мабуть, поїзд минав Комізо.

Стара пані сказала, що їм, мовляв, пощастило: випередивши отой поїзд, вони тепер довго не стоятимуть на станціях і можна сподіватись, що Терранови дістануться ще до півночі.

— Це теж наша національна ганьба,— кричала вона.— Півроку я не була на Сіцілії і гадала, що принаймні цього неподобства вже нема, та де там — нічого не змінилося.

Стара пані раптом обурилася. Ми вже маємо національну ганьбу: там, де нема водогону, люди сидять без питної води. Так ні, вам цього мало. Треба ще переганяти поїзд з тою злиднотою, затримувати її на станції, поки не вирядять панський вагон... Це вже занадто... Якби Гарібальді ще жив, то на знак протесту виїхав би хоч на Вогняну Землю.

— А оті два бедуїни ще хотіли, щоб ти заплатив різницю!

А потім докинула, що попри все берсальєр може себе поздоровити.

— Можеш вважати, що ти народився в сорочці...

Солдат погодився, а вона запропонувала йому уявити собі, як він лютував би, коли б опинився на тому поїзді. Бо, мовляв, це все одно, що бути опльованим.

А відтак поцікавилася, чи завжди йому так щастить.

— Помисли мої чисті,— відповів берсальєр.

Вони замовкли, бо в цей час вагон шарпонуло і поїзд став. І вмить здалося, що злидарський поїзд заскочив їх і зліва, і справа, і згори, і знизу. А насправді він стояв поруч на суміжній колії. Коли-не-коли спалахував сірник, і пітьма чорнішала.

Берсальєр сказав щось, але стара пані не дочула, потім і вона щось промовила, але тепер уже він нічого не второпав. Вереск, що забивав їхні голоси, накочувався хвилями, і берсальєр почав розрізняти окремі слова: їсть погано — долинуло до нього, спить межи бруду — почув він.

Злидарі й досі тягли ту пісню? Берсальєр гукнув старій, що вони співають.

— Що кажеш?

— Співають. Кажу, що співають.

Він сяяв радістю. І йому закортіло сказати, про що вони співають.

— Співають про нас.

— Про нас?

Він торкнувся свого мундира.

— Про мене. Про солдатів.

І спробував повторити слова пісні.

Стара пані жваво притакнула і собі підхопила пісеньку. Здавалося, що колись давно, чи може й недавно, вона її співала-переспівала. Вона виводила писклявим голосом:

Іде солдат на війну нелюбу...
Їсть погано,

Берсальєр радісно їй підголошував:

Спить межи бруду.

А потім пояснив, що, як він чув од старого з прапорцем, оті злидні на поїзді кепкують із себе, а не з солдатів.

— Глузують не з мене, або таких, як я.

І знову вказував на себе, обмацував мундир, вимахував заперечливо руками і крутив головою.

— Глузують з інших. З себе.

Видно, він здавав собі справу, що не може перекласти на жести свої слова, що тонули в гомоні. Він переставав вимахувати, а відтак брався знову.

— Вони нікого не хочуть образити.

Тут його перебив несамовитий лемент, тепер уже безладний, дикий, але всепереможний.

Зрештою і стара пані не втрималася. Розмахуючи руками і репетуючи, вона кинулась до вікна. Що з нею сталося? Берсальєр ще не второпав жодного її слова, коли помітив, що верескливий поїзд рушив з місця. Видно було, як зникає обрис останнього вагона, залишаючи за собою по той бік перону пустку чорної ночі. Мигнули червоні задні ліхтарі, вереск пасажирів поволі згасав у далечині.

XI

Тепер зрозуміло, чому репетувала стара пані.

— Ви що — триматимете нас на станції, аж поки поїзд той дійде до Вітторії?

Її охопила лють. Під вікном вагона юрмилися тіні залізничників з ліхтарями. Вони їй щось відповідали, називаючи «баронесою», заспокоювали, а вона вимагала покликати начальника поїзда і начальника станції.

— Чого ви все торочите «баронеса, баронеса»? Хотіла б я подивитися на вас, якби тут був герцог Армандо або принаймні курдупель Ліло... Ви б їх пустили перших. Очевидячки, нема тут у поїзді нікого, про кого варт було б клопотатися. От у чім річ. Адже тут тільки двоє бідолах — стара жінка й солдат.

Та ні, вона помиляється, відповідали з перону, он у вагоні є ще дон Тіціо, дон Кайо, син дона Семпроніо,— але стара пані правила своєї і все покликалась на якогось Ліло, наче б це ім'я було переконливим доказом вини, що її вона приписувала залізничникам. А потім навіть захотіла, щоб і берсальєр тремтів перед тим Ліло. Пані баронесу всі запевняли, що паровоз має набрати води. Тільки тому їхній поїзд не рушив перший. А рушить він не очікуючи, поки женці доїдуть до Вітторії. За п'ять, щонайбільше десять хвилин. Машиніст уважатиме, аби не наскочити на них...

Що більше намагались її заспокоїти, то дужче вона гнівалася.

— Ото голови макоцвітні! — приказувала.— Ох, які йолопи! Які бусурмани!

І жінка відступила од віконця. Залізничники тільки плечима здвигали.

— Ти чув, що вони сказали? — звернулася вона до берсальєра.— Вони пустять наш поїзд раніше, ніж ті женці доїдуть до Вітторії. Досить було мені зняти бучу, як нас виряджають услід за їхнім поїздом. Уперед, бусурмани! Тільки ти не подумай, що я зневажаю Сіцілію. Я не маю нічого проти сіцілійців, так само як і проти арабів. Я не схвалюю того, що окуповано Тріполітанію... Але тих ваших пархачів я страх як не терплю. На таких шкребло потрібне!

Тут їй закортіло будь-що викликати в берсальєра огиду до Ліло.

— Приміром отой Ліло. Знаєш, хто він такий? Ліліпут. На зріст півтора метра. Повитуха впустила його додолу, коли приймала на світ, і він так і беркицьнувся на підлогу. Але та підлога, вистелена рожевим мадонійським мармуром, була найкраща з усіх у П'яцца-Армеріна. Тож і не дивина, що тепер цьому смішному куцакові уклоняються судді і віддає честь комендант військового гарнізону.

Вона настирливо допитувалася, що думає про це наш берсальєр.

— І ти не дивуєшся? Кому вклоняються? Тому, хто ховається в шафу, коли заноситься на бурю, хто у тридцять років ще цюняє в ліжко! Знаєш, як у Терранові дізнаються, що він приїхав? По зжовклих простирадлах, вони майорять тоді на даху палацу його двоюрідних братів.

Почувся короткий здушений солдатів сміх. Навколо панувала нічна тиша, порушувана тільки журливим гудінням телеграфних дротів.

— Тобі смішно? — мовила стара пані.— Тут зовсім нема з чого сміятися.

А берсальєра, здавалося, смішило все: і веремія з поїздами, і стара, що спершу обурювалась — чому це так, а потім навпаки— чому це не так. І коли вона розповідала про Ліло, йому більше хотілося сміятися з неї, ніж з самого Ліло. І було чути, як він силоміць душив той сміх у собі.

XII

На щастя поїзд рушив. Захрипіла сурмочка, загримотіли зачепи між вагонами, задвигтіли колеса, дверима пропливла смуга тьмяного світла,— і поза кактусовими заростями щезла чорна станція, чорна водогінна башта; нічна пітьма поглинула Комізо.

— А, знову! — гукнула стара пані.

Берсальєр побачив, як вона підскочила і рвучко обернулася.

— Знову вони? — спитав він.

— А тю їх! Гудзя! — гукнула стара на Дон Карлоса.

Пес не одразу кинувся, поки він вагався, господиня ще встигла його спинити. З-за канапи долинав кволий, жалібний голос.

Невже хтось просить милостиню? Не можна було розрізнити жодного слова. У тремтливих проблисках світла видніла згорблена постать чоловіка з похнюпленою головою й незвично білими руками. Старій закортіло взнати, хто він і що він хоче.

— Хочеш подякувати мені? — озвалася вона, відповідаючи і тому зажуреному чоловікові і водночас звертаючись до нашого берсальєра.

— Він дякує мені, що я домоглася від'їзду поїзда... Теж знайшов за що! А може ж так статися, що ми наскочимо на той поїзд перед нами. Тоді будеш дякувати? Лихо тай годі, що на цій землі нічого не трапляється! Що кажеш? Що і Просперо мені дякує? Бачиш, солдате, оцей пан, який в своїх маєтностях має Бутерські гори, дякує мені й від інших трьох своїх поплічників... Що кажете? Хочете пристати до нашого гурту? Прошу. Вельми прошу. Але я вже в доброму товаристві. Передай їм, що я високо ціную їхню радість з нагоди мого повернення на Сіцілію, що взаємно і їх вітаю, що, одначе, могли б з своєї ласки висловити привітання особисто... Чи, може, як його... що ти робиш? Стривай! Мене дивує їхня делікатність, що вони не прибули особисто. Не хочу я їх бачити, затямив? Досить з мене Дон Карлоса й ад'ютанта. З богом, чоловіче добрий! Ховай в кишеню свої подяки і чухрай звідси чимдуж!

Згорблений бідолаха відсмикнув білі руки зі спинки канапи.

— Прийшов дякувати мені за те, що я змусила залізничників себе вислухати! — гукнула стара пані.— За те, що поїзд рушив! А хіба ж я сурмила на від'їзд?

А що чоловік несміливо спробував щось сказати, то вона пригадала йому холодну зиму тисяча дев'ятсот восьмого року, січневу холоднечу і морозну середу того ж таки січня.

— Енріко, чого тобі заманулося мене дратувати?

Хитаючи понурою головою, Енріко зник із кола мізерного світла. Зарипіли двері купе, потім серед гуркоту коліс хряснули інші двері. Стара пані щось бубоніла, гарчав і Дон Карлос, ставши на чати. І тут берсальєр уже не втримався.

XIII

— Але ж...— промовив він весело.

— Що тут смішного і що за «але ж»?

— Кажу: але ж той Енріко...

— Яке «але ж» ти тут бачиш? Нема тут жодного «але», а є великий пан, що міг би купити дев'яносто штук таких, як ти, разом з тельбухами.

Берсальєр зніяковів.

— Я тільки сказав, що він хоч і говорить, але нічого не каже.

— А може, він спав з голосу. А може, він слабий на задуху і пошкодив голосники? Ти ж навіть не знаєш, що він і заслуги має...

— Авжеж, може, і має які заслуги, — визнав берсальєр.

Він був присоромлений, в очах йому все ще грали бісики.

— А певно,— докинув він,— не слід судити про людину, якщо не знаєш, хто вона.

— Ти що — зашарівся? — вигукнула стара пані.— Б'юсь навзаклад, що зашарівся.

Вона штурхнула його ногою і сказала, аби він не дуже побивався, що той може про нього подумати.

— Тільки смішного тут нема нічого,— мовила.— Той чоловік може відчикрижити з твого боку шмат м'яса раніше, ніж ти помітиш, як він наближається. Я мала пагорб у Бутері, то він і його до своїх рук прибрав...

— Але ж ви його гарненько присадили! От я й сміявся.

— Недоречно! Недоречно! Це не моє ремесло — присаджувати людей. Якщо вони не на місці, то нехай і зостаються.

Тут почувся здушений сміх — берсальєра знову розпирала веселість. Хоч стара дама любила повчальний тон, її балаканина так смішила солдата, наче його хто лоскотав. Він боронився від того лоскоту, але не витримував і пирскав зі сміху... Тепер він не знав, як його знайти хоч би яке виправдання для свого пирскання.

— Але...— почав знову.

— Але що?

— Але цей поїзд...

— Що з тим поїздом?

— Але ж ми таки їдемо... Не стоїмо...

Хочу сказати, що не затримали нас там, у Комізо.

Він говорив щиро, справді радіючи з того, що вони їдуть.

— А що ж тут веселого? — урвала його стара пані.— Ну, їдемо, так що?

Берсальєр нарешті знайшов слушний привід до сміху.

— Але ж,— гукнув він на повні груди.— Але називати мене ад'ютантом! Я — жіночий ад'ютант!

Стара пані засміялася разом з ним.

— Ти гадаєш, що я не могла б мати ад'ютанта? — промовила.— Ти дивуєшся, бо ти безневинне дитя і нічого не тямиш у справах дорослих. Якби ти бував у бувальцях, то знав би, що замолоду я мала не одного ад'ютанта і повинна б мати ще й сьогодні котрогось. Якщо не маю його, то це вина скнарої соціалістичної монархії.

Стара пані гірко всміхнулася.

— А хто назвав її соціалістичною? Це все ошуканство. Тільки ще бракувало, щоб вона вчинила несправедливо зі мною, щоб не визнавала мого військового звання, не дала мені подвійної пенсії, що належить мені за те, чим був мій чоловік і чим була я. Бо я, синку, була всім: спочатку солдатом, як і ти, потім лейтенантом, потім капітаном, потім майором і нарешті полковником... І ти хочеш, щоб я була капітаном та не мала ад'ютанта? Щоразу, коли я діставала вище звання, то і ад'ютанта вибирала собі кращого. А ти, праведнику божий, зійшовши солдатом на землю нашої соціалістичної монархії, навіть неспроможний уявити собі, що міг би стати ад'ютантом старої дами!..

Частина третя

XIV

Нічний вітерець, повіваючи крізь недавно відчинене вікно, приносив гірко-солоний дух. Дух недостиглого винограду з розлогих виноградників і дух далекого моря за піщаним пагорбом, теж поростим виноградною лозою.

Стара пані підвелася з канапи; берсальєр поступово втихомирився, його дитинячий напад веселості минув.

— Отож приїжджаємо до нового містечка,— промовила жінка.

Вона висунула голову назустріч вітряній темряві і відсахнулась. Пригладжуючи розкудлане волосся, сказала:

— Мені завжди подобалася Вітторія. Нічого там нема, крім хаток в один ряд. Але щось мене до неї вабить. Ти бував у Вітторії? Щоправда навіть не варто там бувати. А оті поля... Стоїть собі містечко посеред них, сховавшись під покрівлями, і ніде жодного вогника. І так рік за роком. Рік за роком... І хоч би що змінилось. Їдеш до Мілана, там теж нема жодних змін. Вертаєшся в Сіцілію — і тут усе, як колись. Так само в Джаратані, в Рагузі, у Терранові. Минули ті часи, коли щось діялося. Стоп. Досить. Минули з юністю чи пак, з дитинством, бо в шістдесят дев'ятому я таки була мала дівчинка. Хіба ні, солдате?.. Скажімо ж удвох цій Леонільді: вона була ще дитина, коли її ім'я ввійшло в історію. Нехай нині радіє, як зможе ще знайти собі щось до вподоби, бо світ і не змінюється... Як оте містечко Вітторія...

Вона зітхнула глибоко, набираючи на повні груди нічного повітря.

— Трохи я тут, трохи де-інде... Всюди потроху.

Дух невидимої землі, здавалося, наповнював її щастям. А берсальєр теж, видно, був щасливий слухати її мову. Поїзд стишував хід, протягло свистів, гальмуючи, нічне повітря спливало з поростих виноградною лозою чорних схилів і піщаних приморських дюн, воно гуляло по купе між відчиненими вікнами, і навіть від пса йшов такий дух, як на ловах, а дим був такий легкий і рухливий, як і на пагорбі, що височів над залізницею, прокладеною в долині.

XV

Поїзд зупинився і рушив знову, потім ще раз став і ще раз рушив. Коли він перестав свистіти, здалеку долинав інший свист. У далині завидніло пасмо диму, і, нарешті, на завороті показалися червоні ліхтарі другого поїзда.

Верескливий поїзд тепер уже було видно й чути, серед нічної тиші лунав його свист й червонів дим у пітьмі. Берсальєр уявив собі, як товпиться біля вікон, вдивляючись у нічну темряву, ота голота, він думав про той люд, що так глузував з нього, невтомно горланячи свою пісню, про стару жінку, котра подавала йому знаки, ніби щось хотіла сказати, про чоловіка в руб'ї, що маяло на вітрі, мов пір'я, і про його сусіду в пожмаканому стіжкуватому брилі, який пробував навіть виголосити цілу промову; нарешті згадав гальмового з малярійним обличчям, який дав йому таку добру пораду, хоч насправді, може, й бажав йому лиха. Якось мимоволі солдат заметушився, почав бігати від вікна до вікна, то ставав за плечима

старої пані, то вистромляв голову на той бік вагона, ввесь час проказуючи, що цього разу не дасть собі в кашу наплювати, як тоді в Комізо.

— Тобі кортить їм плюнути в кашу? — спитала стара пані.

— Та ні,— відповів солдат.

Він був дуже збуджений, і те збудження зросло ще більше, коли на станції Вітторія їхній поїзд присусідився до свого галасливого побратима. Вони стояли тепер побіч.

З верескливого стовпища долинав глузливий регіт, тут і там миготіли спалахи сірників, розлягався ритмічно, як відголос тамтаму, безконечний спів, повторюваний вже безліч разів спершу в довгі години переїзду під гарячим сонцем до Рагузи, потім надвечір'ям до Дженізі, смерком до Доннафугати, глибокою ніччю до Комізо й нарешті до Вітторії:

Їсть погано,
Спить межи бруду.

Берсальєр заходився знову пояснювати старій пані, що ота голота кепкує не з солдатів, в кожному разі не тільки з солдатів, власне кажучи, не з них... Він помагав собі жестами: Так. Ні. Так. Ні.

Та незабаром темні обриси приземкуватої станційної будівлі з одного боку, і галасливих вагонів з другого гойднулись, попливли, почали віддалятися, зливаючися з чорнотою ночі.

Берсальєр підскакував на радощах.

— Тепер ми поглузуємо з них! Тепер ми поглузуємо!

Він так радів, що навіть стара пані взялася його присоромлювати і вже розпочала свою улюблену балаканину про сіцілійське бусурманство, цього разу натякаючи на нього. Але її слова потонули серед дикого верещання, стукоту, грюкоту дверей вагона, що проїжджав мимо. Стара замовкла.

— Йолопи! — чути було крик.— Байстрюки! Діти байстрюків з кокардою на лобі! Телепні!

Берсальєрові здавалося, що то кричать знайомі шибеники біля вікон, кричить стара жінка, кричить чоловік у пожмаканому брилі і той обшарпанець у лахмітті, схожому на пір'я, кричить гальмовий — кричать звідусіль, з усіх вікон, кричить увесь поїзд. Він подумав, що тепер він утнув їм веселу штуку і всі їхні намагання образити його просто сміховинні.

І він сміявся. А тим часом стара пані, ще не виказавши своєї зневаги до сіцілійського бусурманства, запалала люттю від почутого.

— Гей ви, голодраби! Гей ви, гультіпаки! — репетувала вона. І смикаючи берсальєра за рукав, питала обурено:

— Хіба тобі позакладало?

Вона вимагала, щоб і він їм відповів. Що за слабодух! Хотіла, щоб він, як належить простакові, відповів їм міцненьким слівцем. Та не чекаючи на його відповідь, сама вихилилася з вікна й закричала:

— Самі ви йолопи, ви і ваші вилупки! Голодраби і жебраки нікчемні! Кодло ледаче!

Берсальєр приєднався до старої, свиснувши на пальцях.

— Йолопи! Йолопи!

Але крику вже не було чути. Поїзд поминув першу стрілку, другу, прискорюючи біг.

XVI

— Скільки живу на світі, та ще не зустрічала такого, як ти! — промовила стара пані.— Хіба тобі байдуже, що вони тебе ображали? То ж вони глумилися з твоєї матері... А хіба ти не маєш матері? Я розумію твоє простосердя. Навіть цінную його, я вже тобі про це казала. Але це вже не щиросердість. Це однаково, що мати воду в жилах замість крові...

Стара пані якусь мить замислилася над своїми словами, неначе догадуючись, що вони радше похвальба, ніж огуда.

— А може, ти той,— докинула,— на кого ти скидаєшся?

Вона приглядалася в сутіні до солдатового обличчя, очевидно, шукаючи на ньому божого блиску. Але берсальєр відповів, що йому надто весело на душі, щоб він міг образитися.

— Я такий радий!

Бо і справді. Він мав би їхати тим жахливим поїздом, а їде собі любесенько в панському вагоні. Мав би залишитися позаду, а так їде попереду. Мав би зійти в Доннафугаті, а проїхав уже й Вітторію.

— І все завдяки пані,— докинув берсальєр.

Стара пані мусила визнати, що він народився під щасливою зіркою.

— Мені знадобився б такий ад'ютант, як ти!

Берсальєр погодився, що він таки справді щасливий. Мовляв, не знає, чи заслужив на це, чи ні, але він щасливий. Його помисли, мовляв, майже завжди здійснюються. Бажав він зручної подорожі, от і їде з комфортом. Прагнув спати цілу дорогу, і от... Щоправда, він ще не спав, але тепер, коли вони випередили поїзд з тою голотою і на станціях не буде вже такого гамору, він може вкладатися на канапі. Крім цього, він не мав охоти брати з собою валізки. Ні валізки, ні солдатської торби. Не мав охоти брати з собою навіть найменшого клуночка. І це, мовляв, було найрозумніше бажання,

воно принесло йому щастя на всю подорож.

Стара пані попросила його висловлюватись ясніше, і він пояснив, що в Терранові йти від станції до містечка дуже далеко.

— Еге ж,— відповіла вона.

— І ще й під гору, дуже важко.

— Еге ж, еге ж.

— І навіть коли виберусь нагору, все одно ще не буду вдома.

— І я так само.

— Треба йти через усе містечко аж на той кінець.

— До моря! Я також там мешкаю, коло Капуцинів.

— Ну от я й вирішив нічого не брати з собою, аби не перти багажу такий далекий світ. Приїжджаємо, я прокидаюсь і чимчикую собі додому. Без нічого.

Стара пані вдруге визнала, що він, як ніхто, щасливий.

— Правда? — мовив берсальєр.

Стара пані пояснила, в чому полягає його щастя. Мовляв, він народився під щасливою зорею, щаслива доля звела його з нею, настановила його ад'ютантом, джурою, за божим велінням він став для неї тим, кого не догадалась дати їй соціалістична монархія.

Але це ще не все. Мовляв, його ще жде приємна несподіванка.

Зі свого темного кутка стара пані придивлялася до солдата, неначе знову шукаючи на його обличчі надприродного блиску і неначе його можна було б завважити при тьмяно-синюватому світлі лампи. А потім сказала, що йому не тільки не доведеться нести багажу, але й не треба буде йти пішки.

XVII

— Як це так? — запитав берсальєр.

— Просто — не підеш пішки.

— Як це так — не піду пішки?

— Поїдеш каретою.

— Каретою? А ви знаєте, скільки беруть, щоб одвезти від станції до містечка, а відтак до пристані? Я не знаю. Ніколи в житті я не їхав каретою. Я вже не кажу, що жодна карета не чекає на нічний поїзд у Терранові.

— Але моя буде...

— Ви маєте карету?

— О, невинне дитятко! А чого б її не мати? Це значить, я наймаю собі карету на той час, поки буваю тут. Я вже попередила своїх любих родичів, що приїжджаю сьогодні вночі. Ще з Мілана. А потім з Джаратани. І ще раз із Рагузи. Отож нас чекатиме карета, найнята, зрештою, моїм коштом...

— Але ж, пані,— мовив берсальєр,— це ж карета для вас, не для мене.

— А чом би й тобі до неї не сісти? Сяду я, сяде Дон Карлос, і ти можеш сісти. Ну, скажімо, за мого ад'ютанта. Тим паче, карета буде порожня. Тільки Левове Серце на передку, а більш нікого — ні дочки-баронеси, ні зятя-барона, ані тої Леонільди, що доводиться мені внучкою.

— І пані підвезе мене каретою аж до містечка? Якщо я зійду на майдані, залишиться тільки спуститися до пристані. Але я можу їхати до вашого дому, якщо треба. До пристані я можу спуститися і від Капуцинів...

— Мені подобається, що ти так кажеш... Але до пристані ти, Іноченцо, поїдеш каретою. Тебе звати Іноченцо? Я бажаю, щоб сьогодні ти зазнав повного щастя.

Стара пані запитала берсальєра, чи знає він казку про хлопчика, котрий мав кота.

— Хочу, щоб з тобою таке саме було сьогодні. Хочу зробити для тебе таке, що для хлопця зробив той кіт.

— Ви кажете про кота в чоботях?

— Я теж маю такі чоботи. Я кішка, а не кіт, Іноченцо, стара кішка, але чоботи маю. Я хотіла сказати, що карету маю. Ти піднімешся в карету, я приберу приступки, зачиню дверцята, і ти залишишся з Дон Карлосом, як той бідолашний хлопчина з казки. Я сидітиму на передку поряд з Левовим Серцем. І ми поїдемо курною дорогою, ніде не буде видно жодного вогника, ані живої душі, а я все одно гукатиму, щоб усі розступалися перед принцем Доннафугати.

XVIII

— А що потім? — спитав берсальєр.

— А потім,— відповіла стара пані.— Потім зупинимося перед твоїм домом.

Замовкла на мить, уявляючи собі сцену приїзду: вона, кішка в чоботях, зістрибує з передка, опускає приступці, відчиняє дверцята, а він, перевдягнений на принца, поглядає на свій дім, що так і зостався вбогим.

— Я тебе не покину,— додала.— Я ще для тебе дещо зроблю. Мені вже нічого ждати в житті, а тобі є на що сподіватися. Для тебе багато чого може змінитися в житті. Я можу і хочу щось зробити для когось.

В її голосі бринів смуток, тож солдат не

зацікавився, а що ж вона може такого вчинити. Може, зрештою, він нічого від неї не хотів, може, він навіть трохи побоювався її. Вдивлявся в темряву, де розпливалась постать старої, і мовчки очікував, охоплений водночас надією і недовірою.

— Ну що? — спитала стара пані.— Невже тобі байдуже? — і запально, скоромовкою, повела далі: — Звісно, коли ти справді той, до кого подібний, то тобі до всього байдуже. Яку вагу мають для тебе зміни, коли і так все виходить на добре? Я, однак, скажу тобі, що думаю: ти мені подобаєшся. Навіть такий, як зараз — байдужий до всього. І лице твоє мені до вподоби. І приємний голос... Ти зашарівся? Бачу — зашарівся. Ти б не припав мені до душі, якби не мав тієї простосердечності, що не дозволяє тобі втішатися хвальбою. Але ти не подумай, ніби я хочу тебе спокусити...

Вона засміялася — тихо, якось жалісливо й протягло, зовсім не так, як сміялася стільки разів цього вечора. Чого більше — старості чи молодості чулось у тому сміху?

— Не тому, що я нікого не спокусила,— вела далі.—О, скількох я спокусила! Була я звабливою дівчиною чи то в мундирі, чи то в спідничці, а ще звабливішою була жінкою і потім удовою. Якби ти тільки бачив, як я баламутила чоловіків ще на початку цього століття!..

Берсальєр перебив її:

— Та що ви кажете?

Вона провадила далі, а її голос бринів недавнім сміхом.

— Що я кажу? Не раз чула, як ваш брат гульвіса щось шепоче вслід. Одні зітхають млосно, інші гризуть вудила... О, була я спокусницею! І пишалася тим, мушу признатись. Бо я здавна пам'ятала, як називають на Сіцілії справжню жінку. Зрештою, як і повсюди. Досить, щоб їй подобалось лягати в ліжко, як її прозивають хвойдою. А хіба це не хвойда?

Вагаючись, берсальєр погодився, що, може, воно й правда.

— От бачиш! — проказала стара.— Тільки-но жінка хоч дрібочку покаже, як її господь бог створив і що їй до вподоби, то її вже обзивають баламуткою.

Берсальєр не знав, на яку ступити. Мовляв, може, воно тільки так здається, а насправді, так не буває. А може, воно так і є, хоч це в очі не впадає.

— Що ти у цьому тямиш? — нагримала стара пані.— Невже ти, сором'язливе дитятко, хочеш мене переконати, що розумієшся на цьому? Я знаю чоловіків, що вважають своїх жінок шльондрами тільки за те, що ті були палкі у шлюбну ніч. Наче вони загубили невинність. А чого б мені не пишатися тим, що мене називають баламуткою?

Тут берсальєр перебив її знову.

— Але ж ви, либонь, не були утриманкою-полюбовницею? І не маєте дітей-безбатченків...

— Але чоловіки мені подобалися! — вигукнула стара пані.— І я не задовольнялася тим, що пасла їх очима з-за віконниць. О, ні! Я прагнула бути справжньою жінкою, хоч би яку про мене славу розпускали. Я була на війні, об'їхала всю Італію верхи на коні й пліч-о-пліч із мужем записала свої діяння на скрижалях історії. А коли я з чоловіками втішалася, то всією своєю істотою. Дехто траплявся ще коли муж був живий. А як стала вдовою, то упадали коло мене один по одному... Ти чував коли-небудь про таку, як я, жінку? Ти ще молодий, невинний, а Сіцілія повна таких підтіпанок, котрі з хати не витикаються. А про таких чував? Вони мають брудні думки, щоб ти знав. І блудять з родичами, щоб ти знав. Але ніхто не скаже, що тим здобудуть собі ціну. А от я здобула, любий Іноченцо! Бо мала за що хвалити бога. Аби ти бачив, які я мала груди ще кілька років тому! Знімаєш руки до неба? Ну і знімай собі! То була річ, що її варто піднести високо і скликати людей, аби помилувалися...

XIX

Солдат раз у раз силкувався її перебити.

— А от моя мама...— почав.

Але стара пані не давала йому розповісти про те, що мав на думці.

— Хочеш мені нагадати, що я могла б бути тобі матір'ю? Не забуду про це — не бійся. Така жінка, як от я, може наштукарити більше, ніж який Карл у Франції, і не ризикує себе зганьбити. Трапляються ж теж складні випадки, мій синку. Не завжди вистачає самої невинності. Я ніколи не приятелюю з тим, хто мені не рівня. Якби не так, пропала б моя душа!

— А от моя мама...

— Дай мені спокій з твоєю мамою! Як тільки я збагнула, що старію, не схотіла навіть слухати про ті речі... Я ще тоді не втратила була своїх чарів, на кілька років їх би ще стало. Але я розірвала свій роман, і він так і лишився для мене останній. Я ніколи не хотіла бути ні зверху, ані внизу, не знаю, чи ти мене розумієш.

— А от моя мама...

— Ти знов про свою маму? Було це два роки тому перед тою холодною зимою. Я почула, що йдуть розмови про навчальний корабель, і, звісно, це мені не сподобалося, я не хотіла бути приводом для такої балачки, тож вирішила завчасу сховати кінці в

воду... Я — навчальний корабель?! Розірвала все на самій середині й край...

Тут стара зітхнула.

— І поставила хрест над усім,— з жалем додала.— То ж тепер мені не трапиться жодна пригода на цьому світі, де нема ніяких змін...

Вона не докінчила, бо солдат вже вкотре перейняв її мову.

— А от моя мама...

— Та якого біса ти лізеш усе з своєю мамою? — гукнула стара пані. — А от моя мама... А от моя мама... Ти хочеш сказати, що твоя мама свята?

— Та ні, зовсім не це.

— Всі ви, дітки, любите говорити, що ваша мама свята. І моя баронеса-облудниця теж. І Руджеро, хоч йому можна пробачити, бо він мало що в цьому тямить. А вам ніколи не спаде на думку, що мамі це, може, не лестить?

— Я не це мав на гадці.

— А що? Ти, либонь, хотів сказати...

— Я хотів сказати, що моя мама ще більше...— промовив берсальєр.

— Що більше?

Берсальєр пояснив, що його мати була саме такою. Народила його на світ божий, хоч і не мала чоловіка, і підкинула його людям.

— А ви підкидали свою дитину людям?— сказав.— Я певен, що не маєте дітей, яких можна було б назвати безбатченками. А от мене можна так назвати.

XX

Він говорив, як звикле, добродушно, просто хотів розповісти, а не оскаржувати когось. Хотів тільки сказати правду.

Тим часом не зчулися вони,— ні стара пані, ані берсальєр,— як поїзд знову став, а відтак рушив. Вони були певні, що їдуть. І напевно здогадувалися, що поїзд мчить попри виноградники не так уже близько від моря, як раніше. Це їм, мабуть, учувалося в нічному повітрі. Напевне чули вони й ніжні пахощі винної лози, що росла на кручах. А потім до них, либонь, долітав щораз міцніший дух цвілі, малярійних мочарів, занедбаної й хворої землі, аж поки поїзд спинився на станції Дірілло між довжелезними схилами пагорбів, схожих на могили люду, померлого від пропасниці.

Берсальєр оповідав про свою родину. Мовляв, він має названого батька, названу матір, братів і сестер. Розповідаючи, позіхав.

— А яке їхнє прізвище? Маніна?

— Маніна.

— Це ті Маніна, що неподалік од піщаної пристані?

Берсальєр пояснив, що в домі Маніна тільки доньки рідні, а всі сини — приймаки, знайдухи, як і він.

Солдат говорив і позіхав, говорив і куняв. Позаду на канапі сиділи якісь люди, а він усе позіхав і куняв, і тільки тепер стара пані постерегла, що ті двоє залізничників припленталися втретє. Вони, мабуть, примостилися тут давно, бо вона раз у раз чула їхнє кахикання. Але стара пані на них не зважала, вона все заохочувала солдата до розмови, випитуючи, як це сталося, що він служить на суходолі, а не на морі; а він їй відповів, що служба на морі на півтора року довша і що старому Маніна не дуже хочеться втрачати робітника на півтора року ще. Стара пані все допитувалася, хоч солдат і позіхав, і куняв, а врешті, байдужісінька до тих двох залізничників, розповіла дещо про себе, про свої так звані історичні діяння.

Вона розпочала свої подвиги, коли втекла зі школи. За її словами та втеча стала темою для одної патріотичної пісеньки. То були часи, коли люди подейкували, нібито гарібальдійська тисяча от-от сяде на кораблі й вирушить визволяти Рим, так само як у шістдесятому році визволила Сіцілію. І от вона, Леонільда, вийшла на історичну арену тоді, коли взялася розшукувати гарібальдійську тисячу в Генуї. Ліворно, Палермо й Неаполі. І шукала вона її доти, поки Гарібальді не стало соромно, що таке дівча мусить за ним ганятися, аби він зробив те, від чого не відкинувся б, але на що не спромігся.

Вона, Леонільда, була міланкою. Стара пані вимовила це слово з притиском; на мить замовкла і прислухалася, що ті двоє робитимуть. Мі-лан-ка. З Мі-ла-на. Тисячу вісімсот кілометрів звідси.

Батьки знайшли і забрали її додому вже тоді, як Гарібальді більше не соромився і вчинив те, чого Леонільда біля нього шукала. Це і було її подвигом в історії. Вона заохотила Гарібальді до спроби визволити Рим. Оповідаючи про це, вона знову вимовила всі слова з притиском, як тоді, коли казала, що вона міланка. І знову змовкла, наслухуючи, що роблять ті двоє, і врешті заявила, що записала своє ім'я на скрижалях історії під час походу, в Ментані завершеного — наче та подія в Ментані сталася шістдесят дев'ятого року. Вона повторювала це кількаразово, а потім повідала, що брала участь у цьому поході, перебрана за юнака, що служила спочатку простим солдатом, поки не розпізнано в ній Леонільди з пісеньки; далі воювала вже у званні лейтенанта, а вернулася з бою капітаном.

Але її подвиги, вже розпочаті таким ро-

бом, отак одразу не скінчилися. Після бою під Ментаною стався бій під Аспромонте, а відтак під Калатафімі, і так було шістдесятого і сімдесятого року. Розповідаючи про своє геройство, вона зверталася почасти і до тих двох позаду.— Розумієте, ви там? — запитувала тепер. Вона радше мовила до тих двох, ніж до берсальєра, наче мала за співрозмовників їх, а не його. Потім вона звелася на рівні, аби кинути поза канапу, в темний кут, де ті двоє сиділи, зауваження, що її діяння не обмежуються національними кордонами. Вони простягаються не тільки по Італії, а по цілій Європі. І ті подвиги вона здійснила у Франції, на землі вже не монархічній, не бурбонській, воювала разом з вільними стрільцями з Вогезів і гарібальдійцями Діжона. Отож бо, додала, обернувшись до берсальєра, мене можна вважати за постать історичну радше типу Лукреції, Брутової дружини, ніж войовничої Камілли.

Вона ще повідала, що історичні діяння доконала як слухняна дружина, згодившись на заслання разом з чоловіком серед карфагенців Терранови. Чоловік, мовляв, два роки після франко-прусської війни вирішив жити на самотині, як Гарібальді в Капрері. Багато прибічників Гарібальді так учинили. Хто знайшов свою Капреру в Венеті, хто осів на тосканській садибі, а дехто замешкав у рідному провінційному містечку. Чоловік вибрав незнайоме сіцілійське містечко Терранову.

— Поїдеш зі мною? — запитав її. Вона, Леонільда, відповіла йому, як стародавня римлянка, що вважає за свій обов'язок жити з ним на засланні.

Таким чином, вона, двадцятирічна жінка, підтримавши свого сорокадев'ятирічного мужа, здійснила історичний подвиг, бо коли для чоловіка самотнє життя означало відпочинок, то від неї, особливо після недавнього перебування в Парижі, воно вимагало жертв.

XXI

Париж, Мілан і Терранова; війна на коні і оця нудотна подорож нічним поїздом. Спливли з водою ті часи, коли життя вирувало; тепер залишилося тільки минати станції, проїжджати повз залізничні халабуди, повз Дірілло...

Тут стара пані запитала, чи ще не минули Дірілло.

Питала тих двох чи берсальєра?

Кондуктори сиділи за стінкою, а берсальєр спав.

— Ти хіба не знаєш,— озвалася вона до нього,— що не можна спати там, де є малярія?

Вона звеліла йому встати й зачинити віконця.

— Не можна вдихати малярійне повітря.

І додала, що доведеться ще довго його вдихати. А оті двоє, напевне, тільки й міркують, як би його висадити в Дірілло. Потім раптово запитала, як спалося, і чи вона, Леонільда, добре його приспала своєю піснею.

— Якою піснею? — здивувався солдат.

— Піснею про свої подвиги, дурнику!

— О, цю пісню я чув...

— Гляди, солдате, буде тобі погано! — закричала стара пані.— Гляди, бо я не люблю, коли мені туману пускають!

— Але ж, їй-богу, я чув!

— Начувайся, бо ті двоє виштовхнуть тебе у Дірілло!

— Присягаюсь, що чув...

— Признайся хоч, що не чув усього.

— Та ні, я чув...

— Гаразд, то скажи, де я народилася? — запитала стара пані.— Ну, я слухаю.— В її голосі бриніла зловтіха.— Де я народилася?

— Ви ж казали,— відповів берсальєр,— у Мілані.

— А-а! В Мілані? — промовила стара пані.— Еге ж, у Мілані я народилася. А де це Мілан?

— Тисяча вісімсот кілометров звідси.

— Та-а-ак! Це ти чув... А якого року?

— Ви не казали якого.

— Себто, я не казала, якого року здійснила історичний подвиг. Але ж я про це говорю безупинно....

— Мабуть, шістдесят дев'ятого.

— Ну, безперечно, шістдесят дев'ятого. Мені приємно, що ти це знаєш. Дещо ти затямив.

— Тепер ви бачите, що я вас не дурив?

— А скажи-но мені, як це я здійснила той подвиг.

— Під Ментаною... Під Калатафімі... І висаджуючись у Марсельському порту...

— Ти хочеш сказати тоді, коли втекла зі школи?

— Це ж було спочатку.

— Хіба важливо: спочатку чи пізніше? Ти чув, як дзвониться, та не знаєш, у якій церкві.— І стара пані повторила з притиском своє запитання:

— Яким чином я здійснила історичний подвиг?

— Ви присоромили Гарібальді...— почав берсальєр.

— Та як вірна дружина! — вигукнула стара.— Це ж так просто. Як вірна дружина, що подалася разом з чоловіком на заслання! Сподіваюсь, ти не скажеш, що заслання те було в Парижі.

Берсальєр не встиг уже сказати щось про Париж, бо з'явились нові особи. Дон Карлос загарчав:

— Гар-р-р...

— Ти знову тут? — здивувалася стара пані.

Бідолаха Енріко з руками небіжчика заговорив із нею безголосо.

— Чого тобі тут треба? — мовила стара пані.— Я не хочу тебе образити... Мене тільки дратує, коли ти тут вештаєшся, і край. І не хочу я бачити нікого, поки не минеться моя злість...

Але бідолашного Енріко ніщо не обходило, йому було байдуже, він од усього вмивав руки. А тільки розмахував тими руками небіжчика, себе виправдовуючи і водночас когось оскаржуючи. І запинався, коли гарчав Дон Карлос, і теж почав відповідати йому «га-р-р!», відтак знову вибріхувався і звинувачував інших; вказував позад себе, обертався і знову показував, аж нарешті вимовив імена: Просперо й Філіппо.

Зараз же обізвався чийсь молодечий голос, пояснюючи, що вони не могли не привітати її щиро з приїздом.

— Еге, еге! — промовила стара пані.

Молодечий голос усе говорив, а стара відповідала, що не треба, він говорив, а вона повторювала, що не варто, він говорив, а вона правила своєї — хіба вона хотіла його образити і так далі, і так далі.

Тепер їх було троє чи четверо, їхні голоси витали над собачим гарчанням і над головою старої. Вони, мовляв, вибралися на полювання і їдуть з Дженізі до Бутери.

Стара пані затрясла головою, почувши про полювання. Таке можливе тільки на Сіцілії! У червні не слід ходити на лови... Сказала, що вони — люди незавбачливі, дилетанти... Але вимовила ці слова спокійно, аби не наразитися на відсіч. Очевидячки, не мала охоти встрявати в суперечку.

А ті пояснили, що вони вийшли полювати тільки на перелітних птахів. А тутешніх птахів і всяку звірину, мовляв, не займатимуть. Вони ж бо порядні люди. Вони ж можуть і не стріляти, якщо не трапиться нічого, що дозволено підстрелити. Тим-то і не зупинилися в Дженізі, а подалися далі. Чому подалися далі? Бо в Дженізі не було видно мандрівних птахів. А в Бутеру вони їдуть, аби подивитися, чи вже почалися там перельоти... Над рівниною, як завжди о половині червня, чорними ключами без упину тягнуться пташині зграї.

— Еге, еге,— озивалася стара пані, слухаючи їхні пояснення.— Так, так. Так, так.— Говорила вона таким тоном, яким промовляють до надокучливих дітлахів, коли хочуть їх позбутися. Вона просто хотіла уникнути довгої балачки. Але за якусь хвилю сказала, що, мовляв, навряд чи їм пощастить більше в Бутері, ніж у Дженізі; бувши ними, вона б подалася аж до П'яцца-Армеріна.

— Ми й туди заглянемо,— казали ті панове.— А може, і ви з нами поїдете? — запрошували стару, називаючи її тітонькою. Енріко вимахував мертв'яковими руками, як священик на службі божій, знову було чути якісь імена — Просперо, Філіппо і відтак і Мікеле. А стара пані відповіла, що перш, ніж вирушати з Терранови і покидати свій маєток, має ще багато справ залагодити.

— Я вам не якесь там ледащо,— мовила.

Стара пані пожвавішала, сказала, що для ловів вибирає слушну пору, а не коли забандзюриться. Одначе зацікавилася рушницями, шротом, порохом, запитала про хлопчаків, які мали б своїм гострим зором виявляти птахів. Чи в Бутері знайдуться кмітливі хлопці? А кого брали в Дженізі? Що ж до неї, то вона має ад'ютанта, котрий слугуватиме їй на полюванні. І вказала пальцем на берсальєра. Відтак додала, що в нього зір несхибний.

— Правда? — і запевняла, що він бачить навіть проти сонця на відстані десяти миль. — Хіба не правда?

Берсальєр не заперечив, зате скочив на ноги, бо раптом уздрів там, де починалися зорі, якісь вогні, червонясті й тремтливі — буцімто ліхтарі на вершечку горба. Квапливо опускаючи віконну шибу, повідомив, що то вже Терранова.

— Та невже? — вигукнула стара пані.— Це неможливо! Адже ми ще мали зупинитися в Дірілло. Як же так сталося, що перед Дірілло видно вогні Терранови?

У кожному разі вона теж бачила мерехтливу вервечку вогнів у нічній пітьмі, десь між небом і землею. Отож, вона підвелася, а панове мисливці виказували їй своє пошанування, бо поїзд, мовляв, уже підходить до Терранови. Казали, що цілують їй ручки і чекають її на полюванні в Бутері, що сподіваються її зустріти на ловах в Армеріні, а вона кляла залізничників,— не попередити її завчасу! — гукала усе «хутко, хутко!», прохала зняти з полиці валізку, підняти нагору мішок, витягти з кутка клунок, прив'язати Дон Карлоса на шворку, метушилася, товклася, натикаючись на бильця канапи.

Панове мисливці взялися жартувати з важкої валізи і великого клунка.

— А чого ви собі голову морочите? — гукнула стара пані.— Недурно ад'ютанта собі нагляділа.— І почала волати до берсальєра: — Іноченцо! Іноченцо!

Поїзд стишував хід, на тлі жовтого муру блиснув ліхтар, забілів перон перед відчиненими дверима, і обидва залізничники один

по одному зіскочили на землю. Заскреготали гальма.

— Ну, бувайте здорові!

— До побачення в Бутері!

— До побачення в Армеріні!

— Ну...

— Ну...

На знак прощання з усіма стара пані торкнулася руки одного мисливця. Берсальєр уже опинився на пероні, радісним помахом руки дякував і вже ладен був відходити...

— Та ж я тобі казала, що на мене чекатиме карета! — гукнула до нього стара пані.

Стоячи на приступцях вагона, в шалі, з коралями на шиї, вона скидалась на статую святої, яку виносять з церкви. Навіть квіти були на ній.

— Хочете, щоб я вам пособив? — запитав берсальєр.

Але вона за допомогою двох залізничників уже сходила вниз, за нею скочив її пес, здоровенний, мов коняка; на пероні купою лежали її п'ять валіз. Залізничники їй помагали, а вона лаялася.

— Де ви хотіли його висадити? — вказала вона на берсальєра.— Що за різницю мав вам доплатити? — і засміялася.

Загримотів поїзд, рушаючи в дорогу, а вона все сміялася, двоє залізничників, стрибаючи на ходу на приступки вагона, кинули на солдата злісний погляд: з вікон вихилялися панове мисливці, вклоняючись без кінця. Проїхали останні вагони, проплив багажний вагон, мигнули ззаду червоні ліхтарі, ляскіт коліс даленів. Залишився тільки вітер і жмутки розвіяної соломи. Терранова...

Частина четверта

XXII

Містечко, що тепер зветься Джелою, хоч цілі століття і ще десь двадцять років тому називалося Терановою, лежить вздовж валу, заступаючи дахами й мурами трикілометрову дорогу. Вал той, підносячись на яких п'ятдесят метрів над рівниною і над узбережжям, відокремлює родючу землю від неродючої; з боку далеких гір він укритий зеленню, а від моря — вересовими заростями.

Море тут пустельне, як та Африка, до якої воно котить свої хвилі, пустельне також узбережжя, що стелиться на тридцять кілометрів обабіч. Безлюдна також і тридцятикілометрова просторінь від Терранови до Лікати, що наче не має кінця-краю, так само, як і бездорожній обшир від Терранови до Санта-Кроче-Камеріна. Пустка простягається на схід, на північний захід в околі п'ятдесяти, сорока, тридцяти п'яти чи тридцяти кілометрів. Здебільшого це оброблювана земля, але осель там не видно; подекуди лежать хвилясті перелоги, білясті малярійні пагорби і білясті долини біля підніжжя перших гірських вершин.

Такою запам'ятовується ця місцевість кожному, хто нічною порою мандрує зі станції до містечка, запам'ятовується так само, як і спів візника, що проїжджає туди і назад Мадзарінською дорогою.

Навіть якщо той подорожній зберігає ще від зимових днів спомин про такі містечка, як П'яцца-Армеріна, Мірабела чи Граммікеле, порозкидувані по схилах і скупчені на вершинах п'ятдесятикілометрового кільця пагорбів з крутими урвищами, то йому, однак, буде здаватися, що Джела, колишня Терранова, підноситься вгору, наче якась стародавня столиця людського роду, як халдейська Ур чи гебрейська Еброн, навколо яких лежала орна земля, поля, засіяні ниви, пасовиська, звідки зганяли на торговицю густі овечі отари, а далі, скільки око сягає, був світ у такій подобі, в якій він вийшов з божих рук, не розділений на землю й воду, пустельний, порослий колючими чагарниками, що на своїх гілках давали притулок маленьким білим слимакам, а в корінні — гадюччю.

Ця частина недовершеного світу — Дірілло і Понте-Дірілло на сході й на північному сході, Вомо-Морто на півночі, Сера-Джі-блішемі трохи далі на північ, Манфрія, Монджова, Свор-Маркеза і Сера-дей-Дразі, загалом Бутерезе, на північному заході,— тільки де-не-де, поблизу моря, виривається з малярійних мочарів на яких двісті метрів угору, підступає до Терранови з трьох боків і вночі разом з морем обіймає містечко бездонною пітьмою без жодного вогника— навіть миготливий ліхтар візка, поки не заскрегочуть колеса, наганяє такого страху, наче то вороже військо або привиди прийшли плюндрувати землю.

XXIII

Однак здавалося, що тут усе подобається нашій старій пані. Хтозна, чи до того спричинилися спогади, чи просто місцевість припала до смаку. У кожному разі на її обличчі була радість.

Берсальєр тішився, що нарешті доїхав, добувся до пристані, вибрався на суходіл, де має перебути три дні, приємних і безтур-

ботних. І ту радість теж було видно на його обличчі.

Очі старої пані всміхалися, нічний легіт приносив пахощі скошеного збіжжя і торішньої соломи, складеної в копицях. Осміхався і широко розплющені очі нашого солдата на саму думку, що його очікувало біля криниці, поміж дюнами, між човнами, з перекинутими догори просмоленими кілями, біля гирла річки Джели, в дорійському храмі... Погляди їхні зустрілись, і вони порозумілися. Поглядами розповіли одне одному, що вже приїхали, навзаєм вітали одне одного. Відтак берсальєр узявся до багажу.

— Що ти робиш?

— Несу до карети.

Перон був безлюдний, тільки тиховій легкими подувами підмітав солом'яні стебла. Всі двері були замкнені. Ліхтар на тлі жовтого муру жеврів, як вугільні жарини...

— Ніколи тут нема ні носія, ні жодного службовця!

— Кого вам іще треба, коли маєте ад'ютанта?

Багаж старої був чималенький: валіза з металевою ручкою (стара називала її валізкою), складчаста валізка (стара називала її торбинкою), мішок з паском, щоб носити на плечах, сувійчик, обгорнутий шотландським пледом.

Берсальєр піддав собі на плечі мішок і вхопився за валізи.

— Можна перенести за двома заходами,— мовила йому стара пані.

Але берсальєр волів усе забрати заразом.

— Е-хе-хе! А я не прихопив з собою жодного клуночка! — жартував, вовтузячись коло речей.

З валізою на плечах, з мішком, почепленим через рамено на паску, з сувійчиком під пахвою й валізкою в руці, він тюпав обік старої пані. Дон Карлос то тяг господиню за собою, то раптом зупинявся, ставав їй на перешкоді, нюшкуючи де-небудь під муром.

— А я не прихопив з собою жодного клуночка! — повторював берсальєр і жартома висловив гадку, що, може, карета не приїхала. А може, пані взагалі не має карети.

— А може, замість неї маю авто,— відповіла стара.

І докинула, що сучасний кіт у чоботях повинен би радше дарувати авто, ніж карету.

— І хтозна, може, я маю авто? — промовила.— Хтозна?

Залізна хвіртка між станційною будівлею і туалетами була замкнена, але не на ключ — на випадок, коли хто приїде нічним поїздом. Відчинивши хвіртку, вони опинилися на пішоході, ледь-ледь освітленому одним-однісіньким ліхтарем.

— Та тут і живої душі не видко! — гукнув берсальєр.

— Либонь, задрімав на передку,— відповіла стара пані і заволала:— Левове Серце! — а відтак ще раз: — Левове Серце!

Запевняла, що він неодмінно тут має бути. Адже сьогодні зранку, мовляв, вона вдарила своїй доньці телеграму з Рагузи, а вчора з Джаратани, а добрих чотири дні тому, як тільки переїхала через протоку, вислала ще й листа.

— Ти не хвилюйся,— сказала.— Він десь у темряві з каретою...

Берсальєр нишпорив очима в пітьмі й навіть нюхав носом.

— Левове Серце! — знову почала волати стара пані.

— Та цитьте хвилинку! — перебив берсальєр.

Але в тиші не було чути тупоту копит, тільки шаруділи солом'яні стебла, граючись з вітром на курній дорозі.

— Тут нема живої душі,— повторив берсальєр.— Бо інакше чувся б якийсь запах чи лунав би гомін. Кінець кінцем, ми б побачили ліхтарі карети...

XXIV

Опустивши на землю сувійчик, складчасту валізку і велику валізу, з мішком за плечима він сів на край пішоходу і обхопив обличчя руками.

— Оттак-пак! — вигукнула стара пані.— Оттак-пак!

І заходилася шпетити свого зятя-барона.

— Це його викрутні! — казала.— То ж треба було сподіватися фиглів від такого, як він! Від такого шахрая! Від такого кровопивці! Від такого слинявого буркуна!.. То ж треба було сподіватися, що він не пришле карети: а що, коли я не приїду і коні дурно підуть у таку далеку дорогу... Ото маю зятя!.. Селянам він виплачує натурою лише тоді, як сам уже спродасть збіжжя і помідори. Бо, якби сплатив раніше, то ризикує продешевити,— вони б конкурували з ним на торгу... То чи ж дивина, що не прислав мені карети, хоча то я її купила, придбала і коней і платню посилаю візникові. Паші, щоправда, я не купую, він сам добуває за гроші з посагу своєї дружини. То ж хіба дивина, що заради старої, яка, може, приїде, а може, і ні, не погнав у дорогу коней, бо побоювався збудити їм апетит... Зрештою, стару ще добре ноги носять, то така жилава пройда, вона і на війні була, то солдатка, гарібальдійка... Ну що, матусю Леонільдо?

Закарбуй собі це на носі. Хай би там що, а ще добрий з тебе зух. Ти завше тим вихваляєшся. І якщо приїдеш, то можеш піхотою додибати і принести тих кілька клунків, як я колись носила солдатського мішка...

Стара пані говорила, а Дон Карлос сіпався, шарпав її сюди-туди. Щоб вивільнити руки, вона зважилася спустити пса зі шворки.

Берсальєр стежив, як ганяє він майданом, мигаючи плямистим тілом на білявій куряві.

— Ви бачите? — промовив до старої пані, показуючи, як добре видно у темряві Дон Карлоса, навіть коли той відбігав далеко. Крім собаки у пітьмі видніла також якась незграбна халабуда і біліла пилюка на крутій дорозі, що скидалася на початок Чумацького шляху або на самий Чумацький шлях...

— Авжеж, бачу,— відказала стара.— Чого б то я не мала бачити? Я мала б це наперед угадати. Хіба могла я сподіватися, що такий, як він, переміниться? Така дурна злодійська мармиза. То ж викапана подоба своїх злодійкуватих і дурноверхих предків, що висять рядочком у коридорі. Таку мармизу призначено йому одвічно, ще від першого покоління його прапращурів. А він і не соромиться показувати людям, що йому господь призначив, і не повертає до стіни тих носів і губ, повикривлюваних куди трапиться...

Отак промовляючи, стара пані ходила попід довгою будівлею, приглядалася до кожних з п'яти чорних дверей; вона пробувала навіть раз по раз клямки, торгала їх, стукала кулаком...

— З таким... З таким...— мурмотіла.

Не обминула міцним словом і свою доньку, страхопудиху нещасну, що, певне, не показала чоловікові телеграм, аби не зняв бучі; згадала про онуку, другу Леонільду, котра, мабуть, поцупила телеграми (то мале стерво!), аби зумисне завдати бабусі клопоту. Але все це вона говорила наче до себе, не перестаючи гупати то в одні, то в інші двері і кликати начальника станції.

— Гей, начальнику!

— А що ви хочете зробити?

— Залишити речі в начальника станції...

— Ви гадаєте, що він прокинеться? — питав берсальєр.— Прокинеться і встане? — похитував головою, сидячи на краю пішохода з мішком за спиною, оточений багажем.— Зійде і вам одчинить?

— А чому ж бо ні? — гукнула стара пані. Однак вона перестала волати, задивившись на запорошений майданчик, на невиразні обриси будинку, що стояв на початку крутого Чумацького шляху.

— Стривай, стривай,— додала і метнулася через майданчик, промовляючи, що тутешні люди мусять мати візка або принаймні мула.

— А хіба вони прокинуться і встануть? — кинув услід берсальєр.

XXV

Він чув, як стара стукає в двері, стукає і кличе:

— Гей, чоловіче добрий! Гей, люди добрі!

Згодом стало чути, як вона говорить, але слів не можна було розібрати. Розмова тривала кілька хвилин. Стара чогось злостилася, аж ось вона бурмочучи вернулася назад.

— Ех! — зітхнув берсальєр, встав на ноги і піддав собі на плечі валізу.

— А оцю я заберу,— стара вказала на складчасту валізку, яку вона називала торбинкою.

Берсальєр стиснув під пахвою пледовий сувійчик, і вони подалися через майдан, укритий порохом і віхтями соломи, що крутилися попід ногами; далі рушили стрімким схилом путівця, котрий білів, немов Чумацький шлях, аж до рядка вогників на високому передмісті.

— От тобі й кіт у чоботях! — мурмотів до себе солдат, а потім додавав:— От маєш карету! — а відтак: — От маєш авто!

Оте мурмотіння переривала мовчанка; скидалося на те, як по кількох кроках по пилюці або соломі нога натрапляє на камінь.

— Що ти там мурмочеш? — запитала стара пані.

— Нічого, нічого.

— Ти щось говорив — я добре чула... Сумніваєшся, чи маю я взагалі карету?

— Я тільки сумніваюсь, чи ми зараз їдемо каретою.

На це стара пані відказала, що він сам її побачить завтра, коли карета з візником у святковій лівреї на передку підкотиться до його хати. Вона, мовляв, оддасть йому карету на три дні відпустки. І щовечора хоче бачити його у себе на обіді. Гаразд? Пошле йому також найкраще вбрання свого чоловіка і найліпшу білизну...

— Краще б ви не говорили, коли йдемо під гору,— мовив берсальєр.— Ви ж засапуєтесь.

Собака озивався раз по раз, нюшив у куряві десь за десять—двадцять кроків перед ними, чмихав, а потім, звівшись дибки, примарою зникав в темній ямі обік дороги.

Коли-не-коли праворуч з тої ями визирала незграбна будівля під черепицею, інколи сам дах, бо решта будинку ховалася в западині, часом виставали наверх і стіни. Плентаючись угору, стара пані не зводила погля-

ду з тих покрівель. Вона захекалась і йшла мовчки. Вдивляючись, раптом зупинялася на краю дороги і кликала добрих людей з тої купи каміння й черепиці, де виднілися двері.

Поки стара пані отак волала, берсальєр п'явся вгору. Чув, як вона кличе і кличе, але не зважується спуститися в пітьму і постукати в двері. Потім стара пані замовкала і переходила до іншого дому. Берсальєр не хотів полишати її геть позаду, й почав і собі зупинятися. Складав на землю валізу та сувійчик з шотландським пледом і сідав зверху трохи перепочити. Не було вже чути шелесту соломи, гнаної вітром, а голос старої долітав до нього в хвилину тиші, коли не віялася пилюка на дорозі й не миготіло в куряві шість далеких вогників, котрі стояли що триста—чотириста метрів на пагорбі.

— Гей, добрі люди! Гей, християни!

Відповіді не було. Десь тільки скімлив пес, а потім він вигулькував згори як та примара, женучи просто на берсальєра. Дивний пес, котрий не гавкав. «Га-р-р!» — гарикнув на нього берсальєр. «Га-р-р» — огризнувся собака. Солдат ще раз до нього: «Га-р-р»!, але пес привидом шугнув на голос своєї господині.

А вона вже й камінням почала кидати. Гукала «добрі люди!» і жбурляла каменюку, кликала «гей, християни!» і шпурила ще одну. З насипу вона не сходила, щоб постукати кулаком, а давала про себе знати, кидаючи камінням з дороги, так буцімто штурхала в двері ногами. Аж нарешті з якогось зачиненого будинку обізвався жіночий голос.

XXVI

— Чого вам треба?

Стара пані сказала, чого просить. А жінка відповіла, що мула забрав її чоловік до сусіднього села і вернеться звідти лише завтра ввечері. Тоді стара пані попрохала її прийняти багаж до ранку.

— Але ж мій чоловік поїхав до Мірабелі... мій чоловік подався до Мадзаріно...

— То ти не можеш переховати моїх валізок, якщо твій чоловік поїхав до Мадзаріно?

— Я не відчиняю вночі нікому, коли чоловіка немає вдома.

— Ти не відчиняй тому, хто може тебе з'їсти. Але відчини старій жінці.

— Та мій чоловік мене вб'є, коли дізнається, що я відчинила двері, як його не було вдома.

— Твій чоловік тебе заб'є, аби ти відчинила мужчині. Та нічого тобі не буде, якщо відчиниш старій жінці.

— Але ж я заміжня, пані...

— А я така жінка, як і ти, моя люба...

— Як же я потім поясню чоловікові, що пані була жінка? Не спокушайте мене, пані. Не можу цього зробити.

Тут старій терпець урвався.

— Здається, ти саме тому й не відчиняєш, що я жінка,— кричала вона.— Саме тому й не хочеш відчинити, що я не мужчина. Так, гадаю, через те і не відчиняєш. Бо, напевне, вже маєш у ліжку любчика, що раніше постукав у двері. І не хочеш, щоб я його побачила. Щоб я не сказала твому чоловікові, що бачила.

Жінка з хати гукала:

— Та що це за дурна звичка будити людей серед ночі та ще й ображати?

І чого ото заманулося вештатися поночі, піднімати з ліжка людей, аби їх образити?

— Буцім ніхто не знає, яка ти хвойда,— відповіла стара пані.— Буцім ніхто не знає, що ти відчиняєш своїм любчикам, скоро твій чоловік поїде до Мадзаріно. Ти тільки жінкам не відчиняєш — ми це добре знаємо. Я передам твому чоловікові, що ти мені не відчинила, бо я не здогадалася заговорити з тобою чоловічим голосом.

— Ви хочете мене занапастити! — голосила жінка.— А ще кажете, що ви пані Леонільда! Справжня пані не вештається вночі й не ображає людей. Справжня пані не називає чесну жінку хвойдою. Та яка ви пані? Ви — сатана в жіночій подобі!

Тепер вона кликала на поміч небесну силу.

— Святий боже! Та чого хоче оцей диявол, перебраний за жінку?

Тоді стара пані взялася на хитрощі.

— Якщо відчиниш, нічого і не скажу твому чоловікові.

— Не спокушай мене, сатано!

— Покажу тобі також цікаву штучку.

— Не спокушай мене!

— Гарненького берсальєра, моя донечко.

— Не спокушай мене!

— Не віриш, що взяла його з собою?

— Не спокушай мене!

— Може, любчик у ліжку не дозволяє?

— Цур тобі пек, сатано, забирайся геть!

XXVII

Берсальєр не добрав жодного слова з тієї розмови. Чув тільки, як стара пані з кимось балакає, і сподівався, що мул знайдеться, або принаймні можна буде залишити багаж у хаті.

«Кінець кінцем вона заповзятлива і добра

жінка»,— подумав. Вона-бо про нього турбувалася. Але жодні двері не рипали, а на лискучому тлі дороги з'явилася темна згорблена постать старої, що безупинно перекладала з руки в руку складчасту валізку.

Берсальєр вирішив зачекати, поки вона його наздожене.

— Так, видно, судилося! — промовив.

Стара пані захекалася, і якийсь час вони піднімалися вгору мовчки. Вервечка вогників уже не була так високо, як перше, а позаду в незграбних обрисах будинків видніли чорні двері, чорні вікна...

— Ви казали, що мешкаєте коло Капуцинів? — запитав берсальєр.

Стара пані завагалася.

— Еге ж,— відповіла згодом.— Там мешкає моя донька... Коло Капуцинів...

— Отже нам туди треба йти,— сказав берсальєр, а далі бурмотав до себе, видно, щось обмірковував; потім зітхнув і знову повторив, що так, видно, судилося. Вони бралися вже до кінця узвозу, звертаючи вздовж кручі з притоптаною площиною нагорі, багнистою, коли дощило, і повною пилюки та соломи, як було сухо. Край неї стояли ваги — зважувати вози. Тьмяне світло почепленого посередині ліхтаря краяло темряву, з якої вони помалу-малу добувалися.

— Видно, так судилося! — повторив берсальєр.

У цьому світлі вони побачили свої обличчя, і ззирнувшись, скривилися.

— Принаймні тепер підемо по рівному,— сказав солдат.— Далебі, задум мій не вдався... А я не прихопив з собою жодного клуночка! — Потім докинув, що це сміховина. І засміявся.— Ех-ех! Заманулося мені подорожувати, запхавши руки в кишені!

Стара пані жодним словом не переривала жалів свого супутника, а йшла мовчки поряд і слухала, як він скаржиться — мовляв, нема чого йому вірити в своє щастя, вважати себе обранцем долі й покладатися на свої добрі задуми; стара вже не думала знову спробувати когось розбудити. Чи може, вважала тепер, що це діло не варт і печеної цибулі? Або, може, гадала, що, кінець кінцем, зручніше не розлучатися з багажем до самого ранку? А може, сподівалася натрапити на нічного сторожа, якогонебудь носія або просто на охочого нести вантаж замість цього молодчаги-солдата.

Почувши його сміх, стара пані теж засміялася. Йшла побіч і слухала його. А потім свистала до пса і кликала: «Карлосе!».

Дон Карлос — єдина жива істота, яку вони бачили дорогою до майдану й головної вулиці сонного міста — вихоплювався з темного заулка.

Тепер і берсальєр замовк. Ступав шість— сім кроків і аж тоді кидав яке слово.

Натомість заговорила стара пані, так, як перше берсальєр, увесь час щось докидаючи.

То неправда, що його помисли нещасливі,— мовила. То ж не гречно так думати. Адже він познайомився з людиною, що здатна багато чого доброго зробити для нього. А хіба не дала вона йому доказів своєї спроможності? І докинула, що зранку він ще не таке побачить.

Ще раз повторила, як підкотиться до його хати карета з візником у святковій лівреї. Згадала про обіди, про бенкети. Заговорила також про дівчину, на яку досить поглянути, щоб почуватися щасливим; а він, мовляв, зможе порозмовляти з нею, почастувати її вином, подати хліба. А він ризикує багато втратити, якщо відмовиться від своєї долі, та ще тої самої хвилі, коли йде поруч з тою, хто нитки тої долі тримає в своїх руках.

XXVIII

Несподівано самотній бамкіт, відбившись луною від бруку, нагадав їм, яка оказія звела їх докупи, а Дон Карлоса виполохав із заулків, де він шастав. Вони глянули на темне місто, що промовляло до них з вершечка вежі.

Чи згук той означав, що вже перша? Чи, може, вже було чверть на якусь невідому годину, котру ще треба відгадати?

Власне, і ціле місто лежало перед ним, як велика загадка. Чи ті всі чорні двері й чорні вікна, що зяяли темним проваллям — широко розчинені, чи, може, всі замкнені наглухо, припалі мороком століть ще з-перед потопу світу?

Пилюка на мурах скріпла, аж потріскалася. Вітер, повіваючи іноді з силою містраля, зривав зі стін жовтий шар глини чи піску. Тому-то будинки були якісь обшарпані, з пощербленими карнизами. Здавалося, що то негода їх спотворила. Але заразом вони навівали думку, що сюди, може, колись приходив Авраам, три царі простували за своєю зіркою до Віфлеєму, спішив Роланд до Ронсево, сунула гарібальдійська тисяча...

Берсальєр і стара пані почували якусь злагоду між собою.

Тільки-но вони дісталися майдану, як солдат зупинився. Він так жадав перепочинку! Стара пані вмить погодилася, що не завадило б відпочити. Поставила на землю свою так звану торбинку, берсальєр теж спустив додолу згорнутий шотландський плед і валізу.

— Було б добре зняти й мішок,— сказав.

— Еге ж,— притакнула стара.

Вона крутилася довкола, силкуючись йому допомогти; було помітно, що він дуже спітнів,— хоч викручуй.

— Хоч викручуй! Хоч викручуй! — вищала стара. І радила, що краще йому не спинятися, не сідати, не скидати куртки. Бо трохи вітряно.

Та соллат сів на купу багажу, скинув куртку і заходився хустиною витирати під сорочкою піт.

— А може, це непристойно? — промовив і почав сквапно натягати змокрілу куртку, хоч стара дама переконувала писклявим голосом, що так гірше, мовляв, не треба ніколи напинати спітнілий одяг, якщо його вже знято. Врешті вона й собі сіла на купу багажу. Тепер вони сиділи поряд. Він казав, що на морі ще не так бувало, а вона — що на війні траплялося ще гіршого скуштувати; говорили одне поперед одного; аж ось стара витягла позолочену цигарницю.

— Куриш?

— Інколи.

Стара пані призналась, що має гріх — любить табаку нюхати. А що їй не подобається запорошувати носа потертю, то вона іноді скурює півсигари — виганяє клин клином.

— Курите сигари?

— Маю і цигарки.

Берсальєр узяв цигарку, стара пані відмовилася від половинки сигари і теж узяла цигарку. Прикуривши, вони пихкали димом і гомоніли собі поночі на майдані, вмостившись на своїх манатках.

— Я, напевне, не міг би бути носієм,— мовив берсальєр.

Кепкував з того, що так упрів і втомився, і дивувавсь, яка вона свіжа й бадьора.

— Що й казати, хоч я і можу витягати човни на берег і накидати пісок, а от ходити від станції до міста — тут ви мене переплюнете.

— Хочеш сказати, що я могла б працювати носієм отут на майдані...

— Якби ви не були жінкою і шановною панею.

Свиснули на Дон Карлоса, що знову гасав завулками, і рушили в дорогу; берсальєр, обтяжений мішком і валізою, як перше, стара пані з своєю валізкою-торбинкою. У пітьмі майдану вони прямували до скупого світла головної вулиці.

XXIX

Вони брели вздовж кам'яного громаддя собору божої матері, що сірів сходами, колонами, безліччю архітравів на тлі чорної порожнечі. Десь там, вгорі, спали голуби і дзвони — оповісники годин. Перед ними простяглася пряма лінія вулиці з ліхтарями обабіч. Лівий ряд вогнів закінчувався недалеко, праворуч вервечка вогняних язичків бігла в далечінь. Дорога до Капуцинів пролягала праворуч. Навіть стара пані зупинилася, побачивши перед собою таку далину. Останні цяточки світла губилися серед зірок десь коло Капосопрано.

— Та ж нам не треба йти до Капосопрано,— проказав берсальєр.— Хіба ми йдемо не до Капуцинів?

Саме тут, між припалою пилом, задрипаною кам'яницею ратуші й ще обшарпанішим будинком супрефектури, починалася темна вулиця, котра могла б довести його за десять хвилин до моря і додому.

— Ти б міг сюди звернути,— промовила стара пані. І докінчила його думку: — Ти був би вдома за десять хвилин.

— Еге ж,— відповів берсальєр, не дивлячись на вулицю, котра могла б довести його додому за десять хвилин. Він дивився на вогні перед собою, їх було один, два, три, чотири, п'ять, шість, і тяглися вони один від одного на відстані яких двохсот метрів. Стара пані заговорила про носія Леонарда, що мав би спати під дверима по той або цей бік майдану.

— Тепер уже недалеко,— сказав берсальєр і вказав рукою на ряд ліхтарів. Хіба не проти четвертого ліхтаря міський парк? А проти шостого, мабуть, і Капуцини. Стара ж пані запевняла, що треба буде пройти більше ліхтарів. Може, краще знайти носія. Вона поставила на землю валізку і взялась кликати:

— Леонардо! Леонардо!

— Так ми тільки згаємо час,— зауважив берсальєр.

Ніхто не озвався ні з майдану, ні з вулиці, лише прибіг Дон Карлос. То ж старій пані спало на думку, що, може, Леонардо під час нападу малярії потрапив до лікарні або ж добряче хильнув і тепер сидить у буцегарні.

— А він вже приглухуватий,— сказав берсальєр.— І прокидається тільки від стусанів!

Як на берсальєра, то Леонардо треба шукати з ліхтарем під дверима всіх будинків на майдані, на кожних сходах, у всіх закапелках собору божої матері. А стара відповіла, що добре було б здибати нічного сторожа Галанте. Той Галанте ходить від дверей до дверей, охороняючи крамниці, і напевне, сказав би, де сьогодні спить Леонардо.

— Тоді б ми його знайшли,— відповів берсальєр.

Молодикові кортіло йти далі, і він потяг

уперед, приспішуючи ходу, стара пані пленталася позаду, намагаючись його спинити.

— Але ж ми можемо його тут зустріти...

— Якщо його тут нема, то він десь там далі.

Вони поминули один ліхтар і вже наближалися до другого,— аж раптом почули грюкіт, що змусив стару пані поставити валізку й перейти на другий бік вулиці.

— Це десь тут, зовсім близько,— казала вона.

Берсальєр подався слідом, підхопивши з землі полишену нею валізку.

— Та що вас так зацікавило? — запитав.

— Може, хтось браму замикав? Може, хтось виходив або заходив?

Стара пані мало не бігла.

— І для тебе це ніщо? Він би міг нам допомогти!..

Вона бігла дрібними кроками, впевнена, що дістане допомогу, навіть не знаючи, яка то має бути допомога. Про це й хотів довідатися берсальєр.

— А яким чином?

Може, то хтось пішов по акушерку для дружини, а може, то акушерка або лікар. Як же вони допоможуть?

Нараз стара пані щось крикнула, і зникла берсальєрові з-перед очей.

— Але ж, пані!..— тільки й устиг він гукнути.

Поміж високо почепленими ліхтарями чорніла темна ніч. Щоб дійти до міського парку, треба було минути два ліхтарі. Посеред дороги видніло світляне коло, обабіч в тьмяному світлі бовваніли будинки, замкнуті і глухі.

Берсальєр чекав, коли стара пані повернеться з пітьми.

— Але ж, пані!..— гукнув він ще.

Потім поклав на землю манатки, зняв з плеча мішок і вмостився зверху.

Частина п'ята

XXX

— Чи вона збожеволіла! — сказав сам до себе.— Що вона надумала?

От візьме він і покине ці манатки. Охота йому морочитися з нею до самого досвітку! Ех, оце б поспав хоч кілька годин цієї благословенної ночі, а завтра встав би рано-вранці, аби не марнувати свій перший день відпустки.

— Хи-хи-хи! — почулася відповідь.

Хтось захихотів над самою його головою, і солдат звернув погляд угору, шукаючи, звідки голос.

— Кажеш, збожеволіла, га? — вів далі голос сміючись. Мовляв, називати її божевільною — занадто, краще — дивачкою.— Вона така жилава й витривала, як ніхто в нашому містечку. Робить і те, і се — на все стає їй сили. Тож не вдивовижу, що любить поглузувати з людей. А з вами яку штуку втяла?

Берсальєр шукав співрозмовника, блукаючи поглядом серед величезних арабесок тіні, що їх кидали на стіну примхливі грати балконів. Та ніщо не ворушилося в тому чорному листі ні на другому, ні на третьому, ані на четвертому поверсі. А що чоловік, аби не збудити інших, говорив стиха, то годі було вгадати, де ж він саме.

— Зрештою, і так видно,— тягнув далі чоловік,— що ви тут з валізами. Вона завжди приїжджає о такій годині і завжди хтось мусить нести їй валізи. І щоразу їх більше, і щораз вони важчі. Як вам здається, чи не заважкі вони? Хтозна, може, вона накладає туди якого каміння або землі...

Берсальєр пускав повз вуха ті слова. Його більше цікавило, де той чоловік умостився. Але вважав, однак, за потрібне якось оборонити свою синьйору.

— Але ж то я сам її зарятував! — відповів берсальєр.

— Звісно, ви самі на це згодилися,— промовив голос.— У тім її сила... Вона мастак спонукати когось до помочі. Вона йому наторочить сім мішків гречаної вовни, заведе його в таке становище, котре її трохи звеселить. І витіває вона таке не через те, що зла, а тільки тому, що в цьому світі ніщо не стається, а збавляти час якось треба... Якщо ви сподіваєтеся на винагороду, то не дуріть себе. Такої скупердяги, як вона, в цілій Італії зі свічкою не знайдете — не дасть вам жодної ліри. Та де там — ліри! Жодного сольдо. Та де в біса — сольдо! Жодного чентезимо...

Берсальєр заперечив.

— Якби йшлося про гроші, то я б цього не робив навіть за десять лір!

— Виходить, ви так учинили з ввічливості, Ну й напустила вона вам туману в очі! Невже і для чоловіка, перебраного за жінку, ви б це зробили?

— Може, ви хочете сказати, що вона чоловік?..

— Та що я про це знаю? Можу тільки признатися, що вона доводиться мені кузиною, а що ж до всього іншого, то навіть не пам'ятаю, чи її мати була кравчихою, а чи перукаркою... Якщо це їй вигідно, вона може дати вам наздогад, що має шістдесят.

— Може, ви хочете сказати, що їй всього двадцять?..

— Двадцять — ні, бо пам'ятаю, вона більше, ніж двадцять років, завдає нам мороки. Але все може бути. У кожному разі жінці, шановній пані, навіть немолодій, я б таки відмовився нести сакви, наповнені камінням.

Берсальєр подумав, що не варто виявляти своєї недовіри. Було бо видно, що той забиває йому баки. Але берсальєрові хотілося таки побачити чоловіка, а тому він, задерши голову, не переставав шукати його очима.

— Я не якийсь там привид,— промовив жартівник.— Я тут. Ось де я.

Берсальєр уп'явся очима в предмет, що відкидав здоровенну тінь і, здавалось, ворушився на одному балконі. Що воно за химера? Йому вдалося відрізнити той предмет від тіні, проте і тепер він не міг добрати, що воно таке. Скидалося трохи на пташиний хвіст.

— Я тут,— гукав жартівник майже фальцетом.

Нарешті берсальєр побачив, як та річ розгорнулася і стулилася, зрозумів, що то віяло, догледів руку, що його тримала, а потім і обличчя співрозмовника — білі зуби, вуса і величезні дуги брів над маленькими, близько посадженими очицями.

— Вистежили ви мене нарешті? — запитав чоловік.— І повірте — я не привид. Просто я полюбляю вночі перекинутися словечком з перехожими, якщо тільки вони не розбишаки. Приходьте ще. І мені буде приємно, і вам корисно. Бо в розмові зі мною дізнаєтеся багато більше, ніж у школі отців салезіанів.

Чоловік, видно, прощався. Потім устав з крісла чи, може, з шезлонга, що був на балконі. Берсальєр побачив тепер його всього, серед візерунків тіні, вбраного в японський халат, або, іншими словами, в кімоно.

Берсальєрові думки звернулися до старої пані.

— І куди це вона запропастилася? — промовив стиха.

Чоловік на балконі знову захихотів.

— Куди? Хи-хи-хи! Я ж вам усе пояснив...

Берсальєр урвав його, бо щось почув.

— Цитьте хвилинку, прошу вас...

Здавалося, немов хтось кличе. З майдану? Чи, може, з-за майдану? А коли вибив двічі дзвін собору божої матері, чоловік з балкона сказав, що це, напевно, «вони».

— Цитьте, цитьте!

Берсальєрові кортіло послухати. Звідусіль чувся шепіт, приглушена розмова, наче вздовж цілої вулиці на всіх балконах і у вікнах за ним стежили люди. Потім знову почувся оклик, але цього разу гучніший.

— Доведеться вам самому викручуватися...— почав був чоловік.

— Прошу вас, цитьте,— промовив берсальєр.

Знову пролунав оклик, ще гучніший і трохи писклявий.

— І що їй заманулося? — сказав сам до себе.

— Хи-хи-хи! — сміявся чоловік на балконі.

Вчетверте почувся оклик, тепер уже можна було розрізнити слова:

— Ти сам до себе говориш?

XXXI

Стара пані, очевидно, когось надибала.

— Тут Ромео! — долинули її слова.

Чоловік у квітчастому халаті заворушився на балконі, затрясся, наче його полоскотали.

— Чуєте? — вигукнув.— Вона стріла Ромео.

Берсальєр спитав, чи Ромео це не той жебрак з-під церкви святого Рока, що пересувається на руках і на озадді.

— Той! Той самий! — і чоловік на балконі затіпався, мов у корчах.

— Отой з паралізованими ногами?

— Той! Саме той!

Чоловік звивався всім тілом, стримуючи веселість, і аж потім давав їй волю.— Саме той! — повторював. Берсальєр сказав йому, що змалечку боявся того Ромео, а чоловік усе повторював: — Саме той! — Берсальєр сказав, що мав того Ромео за небіжчика, а чоловік на балконі не переставав: — Саме той!

— Ти мене чуєш? — пролунало серед притишеного гамору, що, здавалося, перебігав од балкона до балкона.

Берсальєр аж ніяк не квапився відповідати. Він обводив поглядом стіни: одні — темні, інші — освітлені тьмяним відблиском вуличних ліхтарів. Ліхтарі похитувались, на землі в колі світла крутилися солом'яні стебла. Повівав вітерець.

Раптом чоловік на балконі зник — уже не видно його постаті, не чути його подиху.

— Бозна, що вона хоче,— промовив берсальєр.— Чого вона мене кличе? Та хіба можу я ходити туди й сюди з отими валізами?

— Ц-с-с-с! — засичав чоловік на балконі.— Тихіше говоріть!

Чоловік схилився над поруччям і, затуляючи обличчя віялом, кинув погляд на сусідні будинки.

— Бо Джела збудована з того ж каменю, що і Діонісове вухо,— докинув.

Раптом у його голосі забриніло зухвальство і самовпевненість, і він уголос, наче ки-

даючи виклик, натякнув про первородний гріх цього містечка. Опріч того, чоловіка розважала пересварка, що вже кілька секунд уривками долітала до його нашорошених вух із глибини вулиці.

— Вона незрівнянна! Неоціненна! — завважив. Потім, буцімто володіючи пристроєм, який витоншує слух, заходився переповідати бідоласі-берсальєрові все, що сам чув.

— Сперечається з Ромео...— почав.— Хотіла, аби той напитав кого до її валіз... Або нехай сам несе, сказала.

Чоловік говорив і замовкав, прислухався і знову говорив, душачи в собі напади веселості то словами, то мовчанкою. Він, либонь, уважав, що спроби старої вплутати й Ромео в свої «фіглі-міглі» — то вкрай потішна річ. Але сам сказав, що жартувати з Ромео небезпечно. Він, мовляв, такий язикатий — по слово до кишені не ходить; крім того, він бачив, що стара мала з собою солдата, бачив, як вони йшли разом,— так прямо їй в очі й сказав. Чого вона ще хоче, якщо має солдата під своєю командою?

— Я розумію,— промовив чоловік на балконі,— що це передсуд — уважати становище того, хто служить у війську, за найнижчий щабель суспільної драбини. Але тут усі того забобону дотримуються і навіть носій Леонардо навряд чи зрадів би, якби його покликали заступити солдата... І якщо Ромео затявся, то тільки через вас, а не через ту стару махлярку...

— Через мене? — вигукнув берсальєр недовірливо й зачудовано.

Відголос далекої сварки, радше схожий на відгомін бійки, знову оживив на балконах гомін,— чи то тихий посвист, чи хорове зітхання. Чоловік з балкона знову цитьнув на берсальєра, і став, як укопаний, нахабно посміхаючись. Його піднесена вгору рука вимагала мовчанки, а сам він прислухався і до відгуку сварки, і до галасу, що прокочувався від балкона до балкона. Відтак оголосив, що на сцені з'явився третій персонаж, Галанте,— нічний сторож, кам'яна постать з ходою привида, свідок усіх бешкетів, усіх убивств, усіх грабунків із зломом, людина, що тим злочинам ніколи не стояла на перешкоді. Власне, такий сторож — всюдисуща статуя, що може своїм товариством підбадьорити жертву, але не збентежить нападника—вночі потрібен. Чоловік на балконі підморгував, уславлюючи чесноти Галанте, та вмить заспівав іншої — просто диво, як він міг що-небудь дочути серед власної балаканини — і додав, що Галанте заохотив волоцюжні нахили старої дурисвітки.

— Тепер ускочите в халепу,— вів далі чоловік.— Сторож нагадав їй, що від учорашнього вечора маємо великий наїзд женців... Вони сплять на майдані Каподоча, поза халабудами; їх щонайменше триста, а вона хотіла б залучити собі хоч одного до своїх валіз... Еге, паночку... Їй забандзюриться піти на майдан і поперевертати навзнаки триста сонних селюків... За тим і час мине до ранку, а їй того і треба — аби тільки коло чогось поратися. Закладаюся на мій завтрашній обід, що незабаром загадає вам тут почекати, а сама візьметься до діла; ото буде сміху, коли Джовінаццо побачить, що його збудили помагати солдатові... А на що ви закладаєтесь? Я — на мій обід з рагу... Ще мить — дайте їй тільки відкашлятися — і засурмить сурма. Раз, два, три, чотири...

І справді, на слові «чотири» пролунав голос, що кликав Дон Карлоса, тож не було сумніву — гукає стара. Відтак вона озвалася до свого берсальєра:

— Іноченцо! Фортунато! Іноченцо! Іноченцо! Ти мене чуєш? Я йду на хвилинку отут недалеко і зараз вернуся... А ти зостанься там, де стоїш.

Чоловік на балконі нахилився над поручнями.

— Не дайте водити себе за ніс цілу ніч,— промовив до берсальєра.

— Певна річ, я не хочу змарнувати цілу ніч з нею,— відказав берсальєр.

— Ви вже знаєте, що треба зробити, коли не хочете... Ви самі казали...

— Що казав?

— Що покинете оті манатки й підете геть.

Берсальєр оглянув купу багажу, на якому вмостився і запитав:

— Може, ви попильнуєте?

— Я? — вигукнув чоловік.— Я ще не дав нікому приводу глузувати з мене. Я — людина поважна. Зрештою, оте дрантя нема чого сторожити. Прийдіть завтра опівдні і застанете його тут. У тих чотирьох клунках нема нічого, крім кінських підків.

Берсальєр підвівся.

— Та що ви кажете?!

Він поторгав обидві валізи одну по одній, зважив рукою мішок і сувій з шотландським пледом.

— Одну річ тільки зроблю,— додав.— Занесу їй це все туди, де вона мешкає, і залишу під вікнами.

— Дай вам, боже, здоров'я!

— Тільки не знаю її номера.

— Ну, коли дійдете до Кальваріо...

— До Кальваріо? — вигукнув берсальєр.— Але ж Кальваріо в іншій частині міста. А пані мешкає біля Капуцинів.

— Якби мешкала поблизу Капуцинів, то послала б вас до Кальваріо,— відповів чоловік.— Ясно чи не ясно кажу? Вона вас послала на захід, бо мешкає на сході.

XXXII

Розлігся сріблястий жіночий сміх і раптово урвався, а балконами в усі боки перебігла шамотня й галас. Чоловік на балконі сказав, що йому треба йти, насварився кулаком: мовляв, не дають подихати навіть уночі, махнув на прощання рукою і зник.

Берсальєр не знав, на яку ступити. Він стояв і позирав на балкони, що були трохи далі за ліхтарем, почепленим посеред вулиці; звідти, здавалося, долинав регіт. Балкони ховалися в темних лапатих тінях, зверху перед ними нависали солом'яні запони, де підняті вгору, а де — наполовину спущені. На одному з балконів, освітленому лампою, запона, як у спеку, була зовсім спущена, аж звисала за поруччя. Саме туди звернув берсальєр свій погляд. Потім він узяв багаж і переніс його під той балкон.

— Розповісти вам щось? — озвався чийсь голос. З балкона останнього поверху вихилилась голова.

— Леонільда — дурисвітка,— вів далі голос,—а той чоловік ще більший шалапут, він навмисне хотів вас збити з пантелику. Ви його не слухайте — йдіть у бік Капуцинів. Якщо вона казала «палац», то це там, де вона мешкає з дочкою; перший з того боку, якраз за монастирем. А якщо казала «вілла», то це там, де вона замикається оплакувати свого чоловіка; це трошки далі, в Капосопрано, але аж ніяк не в Кальваріо...

Гомін то більшого, то меншого схвалення цих слів прокочувався балконами прилеглих будинків навпроти міського парку, де видніло світло дальшого ліхтаря.

— Нікодемо такий злий на неї,— промовляв той самий голос, звертаючись до інших,— що ладен і справді спровадити цього юнака на другий кінець міста, аби тільки якось їй допекти. І все тому, що йому не повелося з нею. Правду кажу, пані Евфеміє? Все через ту звaду, що вже триває яких десять років...

Голос названої пані Евфемії раптом зазвучав на суміжному балконі, здавалося, ніби шепіт, котрий тепер означав незгоду, знайшов у ньому свій вихід.

— Ви помиляєтесь, професоре. Не годиться вважати Леонільду святою тільки за те, що вона одного разу відмовилася від залицянь. Хіба ж то заслуга, що він їй не сподобався? Це зовсім не заслуга. Зрештою, Нікодемо був гарний парубок, і те, що вона його не оцінила, також не заслуга. Як на мене, то нема жодної чесноти і в тому, як вона догадалася, що доведеться його утримувати. Невже скупість стала чеснотою? З якого боку не дивись на цю справу, ви таки не маєте рації.

— Але ж професор нікого не виправдовував,— озвався третій голос.— Він тільки хотів, щоб цей бідолашний солдат не йшов шукати туди, де її нема. І тільки виявив дріб'язкову образу людини, котра, напевне, не більше, ніж вона, заслуговує виправдання.

Голос долинав з-під балкона пані Евфемії, він був тихий, не нахабний, якийсь згаслий, але озброєний двома великими тінями рук, що п'ялися вгору до другого балкона, немов хотіли його спіймати й потрясти.

— Ніхто, мабуть, не скаже, що Нікодемо заслуговує виправдання, отой Нікодемо, котрий відлюдником живе на антресолях і витикає носа в вікно хіба що тоді, коли всі сплять, бо хоче приховати свої стосунки з однією молодицею з другого поверху...

Гомін на балконах, видимих і невидимих, змінювався без упину залежно від того, хто говорив. Спочатку той гомін був схвальний, відтак виказував незгоду зі словами професора. Потім у ньому чулася повна підтримка пані Евфемії, невдоволення з виступу третього персонажу. Останні його слова, проте, зустрінуто схвально, та раптом усе змінилося, заледве з четвертого балкона вступив у розмову четвертий голос.

— Годі базікати, — озвався новоявлений дзвін.— Я не заперечую, що в словах адвоката є правда, навіть якщо ми не маємо достатніх доказів. Але тут йдеться не про Нікодемо. Йдеться про Леонільду. Не про чоловіка з антресолей, а про жінку з Капосопрано. Це ж вона приїхала, вештається вулицею, це ж вона гукає, вищить і перекидає місто догори ногами. Хіба це не її валізи? Її. То ж краще поговорімо не про вовка, що в лісі, а про вовка, що тут. Нехай бідолашний хлопчина, що попався їй в лапи, знає, з ким має діло...

XXXIII

Голоси, прислухаючись до яких берсальєр ішов з-під одного балкона під інший, немов були йому за проводиря в його мандрівці. В непевності, що стара мешкає не в цій частині міста, а в протилежній, шукав він підтвердження, що йде правильною дорогою. І це підтвердження він знаходив у кожному новому голосі, що закликав його піднімати чотири вантажі й переносити їх на кілька метрів у напрямку близького вже ліхтаря, почепленого навпроти міського парку.

П'ятий голос, шостий, а потім сьомий, восьмий і дев'ятий пролунали в темряві з балконів, про які вже годі було сказати, чи то справді балкони. То були голоси людей,

котрі хотіли розповісти страхітливі речі про стару, але жодного разу на це не спромоглися. Здавалося, що вони могли б розповісти про вбивства, грабунки, викрадення дітей, але натомість згадували про дрібницю, сказану за певних обставин, або про вчинки, що їх жінці не личить робити. Чи засвідчувало її злу й ницу душу те, що вона не поважає протоєрея, лейтенанта карабінерів, не виявляє пошани до архієпіскопа або до кого іншого, що тягне на собі всі господарські клопоти, не передоручає їх економові, сама їздить верхи на мулі по своїх полях; що ніколи не вишиває, не сидить за шитвом, не готує ні солодощів, ані наливки, а натомість грає в карти й ходить на полювання?

Берсальєра це втішало, стара була в тих розповідях такою, якою він її знав, а крім цього він переконався — вшосте і всьоме,— що вона мешкає коло Капуцинів у палаці доньки, до своєї вілли — трохи далі, на Капосопрано — приїжджає вряди-годи.

Що ж до тих химерних звинувачень її в марнотратстві і скнарості, то голоси ті суперечать одне одному, а отже, і спростовують одне одного. Він чув, що їй приписують ненажерливість, а водночас верблюдячу здатність до тривалого посту; чув, що зять-барон пускає на вітер її статки-маєтки, і водночас чув, що вона розтринькує його багатства; чув про її ненависть до ближніх, бундючність, а разом з тим довір'я і навіть щирість до тих, кому в кишені вітер гуде. І берсальєр упевнювався, що вона не збрехала, що вона таки всемогутня жінка, справжній кіт у чоботях; він сміявся від щирого серця, чуючи, як її лають баламуткою й хвойдою.

Що вони собі думали, обзиваючи її такими словами? Шкода тільки, що її тут немає і вона не може й собі посміятися...

Щоправда траплялися речі, незрозумілі для берсальєра.

Наприклад, те, що сказав десятий голос, залічивши її до гатунку «жінок на возах», жінок, що волочаться слідом за військом ще й тепер під час маневрів, що «окошуються під брамою вартівні, коли сурма сповіщає вільну годину»...

Або те, про що розповідав одинадцятий голос: мовляв, ще молодою дівчиною послано її до Гарібальді, а йому, мовляв, на старість вельми смакували дівчатка, і він так ними втішався, що не став королем Італії замість Вітторіо Емануеле, а поробив з них «гарібальдійок», таких, як ото вона...

Певна річ, берсальєр розумів, що ті голоси напоєні отрутою, бризкають отрутою, а цілий ряд балконів підтримує їх отруйним чеканням. Та він не вірив, що хоч один із них може його впекти в живе. Обурився тільки тоді, коли дванадцятий чи тринадцятий голос обізвав його «мальтійцем», а навіть «мальтійським сичем», бо звідси вже й недалеко до свині й віслюка.

— За недоумство треба заплатити,— провадив голос.— А хто не має розуму настільки, що не знає, куди його п'яти ступають, хоча люди бувалі його попереджають, той, кажу вам, дорого приплатиться...

— А якщо я в неї за ад'ютанта? — заперечив берсальєр.

На балконах по обидва боки вулиці, і там, де темно, і трохи далі, навпроти міського парку, раптом знявся глузливий і розгніваний гамір, мов на тому верескливому поїзді, коли він наближався до станції.

— Солдат... солдат...— лунали вигуки. У тому галасі тонув новий, чотирнадцятий чи п'ятнадцятий голос, котрий, як і попередні, збирався був виконати сольну арію. Гамір дужчав, звідусіль — зліва і справа, здалека і зблизька — линуло людське верещання, і в тій веремії тільки було чути «солдат» і «солдат». І наш берсальєр — він міг би запитати себе, чи не потрапив до чужого міста або чи не став чужинцем у своєму місті, бо мешкав у ньому, сховавши голову в пісок, як той страус,— поклавши довкола себе багаж, спинився на розі вулиці, звідки розпочиналася огорожа міського парку. Він надумав виказати свій протест по-своєму, по-солдатському, як тоді в Вітторії, коли на образи з поїздів відповів свистом. Але в цю мить завважив, що вищання зненацька вщухло, згасло чи радше замкнулося за дверима балконів.

XXXIV

— Мабуть, гарібальдійка вертається,— промовив до себе берсальєр.

І замість свистати засміявся, спершу тільки з погорди до тих, хто мерщій чкурнув за двері, а відтак, почувши, як стара пані кличе свого Іноченцо, чуючи її ходу і забачивши Дон Карлоса, котрий біг йому назустріч, засміявся з утіхи, радий, що так воно і є, що вгадав.

Але стара пані не верталася переможницею.

— Марна справа,— тільки й промовила. Виступала з пітьми, тримаючи в руці капелюшок, розкуйовджена, і додала, що зовсім нема з чого сміятися.

— Жоден мені не зостався.

— Хто?

— Та з женців... Спочатку ніхто не поворухнувся, потім за мною пішло їх щось із двадцятеро,— і от знову я ще раз мушу здатися на твою ласку.

Стара пані наблизилася до багажу і сіла зверху.

— Ох! — глибоко зітхнула. Розпустила віяло і почала обмахуватися, брязкаючи розмаїтим дріб'язком, що прикрашав їй груди.

— І все через того кретина! — докинула.

— Якого кретина?

— Того Ромео з-під святого Рока... Бовкнув, що вже має солдата. «Але ж вона має солдата! Але ж вона має солдата!»

— А що ж тут такого?

— Та це все одно, як сказати, що маю віслюка! «Маєш солдата, баронесо? Маєш солдата, гарібальдійко?»

— Бо таки маєте.

— А хто ж це заперечує? Той гіндик белькотів до кожного стрічного і не давав мені й слова вимовити. «Має солдата! Чого хоче від нас ця гарібальдійка, якщо має солдата біля себе?» Наче я їх прошу нести валізи замість віслюка!

Берсальєр засміявся.

— Віслюк чи не віслюк,— мовив,— але я волію сам докінчити те, що розпочав...

— Бо тобі здається, що ми вже прийшли,— відповіла стара пані.— Бо тобі здається,— вона мало не кричала,— що йдемо до Капуцинів... Бо тобі байдужісінько, якби я навіть пішла до свого зятя-барона тієї самої ночі, коли він не послав для мене карети! А ти хоч питав мене, чи маю іншу оселю, куди могла б податися? Тобі навіть на думку не спало, що по такій зневазі, я не повинна мешкати в його будинку. Як на тебе, то я радісінько мала б постукати в його двері! Але я не потребую бити лобом перед його порогом, бо маю іншу домівку, мій любий, і саме туди йду...

— До Капосопрано? — спитав берсальєр.

Стара позирнула на нього, а потім виказала те, що мала на думці: мовляв, хотіла б знайти іншого помічника, щоб бути вільною і йти туди, куди заманеться, тощо.

— На початку Капосопрано? — запитав берсальєр.— Чи на кінці?

Стара пані знов глянула на нього, а потім підвелася, кажучи, що, власне, не хотіла б так від нього залежати. І додала:— Посередині.— А відтак: — На жаль... На жаль, не на кінці.— І знову: — На жаль, не в Монтелунго... На жаль, не коло Торре-ді-Манфрія. — І пояснила врешті, що не хоче зловживати його люб'язністю, а інакше вона пішла б туди, звідки вже не буде видно і диму з палацу зятевого, пішла б якнайдалі від його очей і помислів.

— До якого ліхтаря? — запитав берсальєр.

Полічив, що до Капуцинів лишилося помінути один ліхтар. Він чвалав зі своєю ношею, вдивляючись у дальші ліхтарі, що за Капуцинами піднімалися трохи вгору. І все перепитував, чи вони йдуть до першого ліхтаря за Капуцинами, до другого чи до третього.

— Побачимо,— відповіла стара пані.

Вона теж лічила, спробувала вести лік від останнього ліхтаря, але не була певна, чи це перша зірка, чи останній ліхтар. Отож вона заходилась рахувати наново від Капуцинів.

Десь загавкав собака. Стара пані вилаялась: «От придурок!» І так раз по раз уривала свою лічбу, щоб сказати «от придурок!», «от кретин!», «невже це Дон Карлос?» Виявилось, що так, що це Дон Карлос добіг до «палацу». Бо він ніколи не гавкав, лише тоді, коли вертався додому з далекої мандрівки, мав звичку з півгодини брехати на навколишній світ. Біля палацу, коло вілли,— всюди, де тільки у цю хвилину була його оселя...

Тепер вулицю вже не обступали суцільні мури, а траплялися чорні, високі й приземкуваті, все якісь незграбні будівлі, і собачий гавкіт відмічав їх по черзі, наче миготлива лампа. Все ще повторюючи «ото дурень!», стара пані здавалася, проте, вдоволеною. Чимраз лагідніше вимовляла ці слова.

— Ось де він! — гукнула вона радісно.

Але вже не кликала Дон Карлоса, не свистіла на нього, тільки прискорювала ходу, наче стара шкапа, що раптом відмолоділа, пожвавішала, радіючи з дзенькоту брязкалець на шиї.

— Он там вони,— сказала, видзеленькуючи дармовисами на шиї й на зап'ястку. «Вони» для неї були донька і та друга Леонільда, якій вона доводиться бабусею, зять та його одинадцять кривоносих пращурів, почеплених у покої. Вони, напевне, чули гавкіт Дон Карлоса, вже, мабуть, здогадалися, що вона тут, і проходить мимо.

— А ми йдемо,— додала,— аж за віллу англійців, он туди вниз до другого ліхтаря, ні, я хотіла сказати до третього, власне, між третім і четвертим.

Частина шоста

XXXV

За годину берсальєр вертався тою самою вулицею, поминав ті самі ліхтарі жвавою ходою людини, що нітрохи не журиться згаяним днем.

— Та це ж мало бути коло третього ліхтаря! — казав сам до себе. — Це ж мало бути між третім і четвертим ліхтарем!

Розмовляючи сам з собою, сміявся і врешті подумав, що, власне, йде додому так, як сподівався. Хіба він не йде додому порожнем? Виходить, то щаслива думка — нічого не брати з собою, інакше був би і досі щось ніс. Що ж до тої важкої роботи, яка йому випала, то вона вже позаду. Замість цього надзвичайно приємно подорожував, краще, ніж коли б їхав з тими навіженими. Та ще й бачив таке, чого ніколи не забуде, так багато навчився, що й користь буде і матиме про що розповісти...

Промовляв до себе і те, і се, а за плечима ще відчував гавкіт Дон Карлоса, і здавалось йому, що то сама вілла на самотньому прискалку за огорожею залізною гавкає йому вслід, щораз далі й далі відступаючи назад.

— Ото стара! — сказав собі.

Що далі йшов, то все більше тупотінням ніг заглушував собачу гавкотню. Берсальєр спинявся раз у раз і приказував «ото стара!», ніби то насправді стара гавкала.

Коли дочимчикував до Капуцинів, то вже присвистував. Отут він міг би звернути у завулок, але однак ішов попід ліхтарями, радо прислухаючись, як дзвенять по бруку підківки. Присвистував, щось говорив, сміявся і знову підсвистував.

— Ото скнара! — мовив сам до себе.— Певна річ, я не взяв би нічого, але ж принаймні могла б удати, що хоче винагородити...

Сміючись подумав, що стара пані, либонь, уважає виплатою боргу отой келишок марсали і тістечко з духом нафталіну, що ними вона почастувала в своїй їдальні, де всі меблі були під білими покрівцями.

— Ото завзята! — казав собі.— І як вона живе у цьому самотньому будинку без жодної служниці? Вона ладна мешкати навіть у могилі з чоловіком, аби тільки нашкодити зятеві... А якби мама Маніна опинилася сама в такій оселі! Всюди б їй увижались якісь примари, а вже всі ті білі двері...

Берсальєр знову взявся присвистувати; тепер з його уст злітала виразна мелодія.

Повітря було прохолодне, як удосвіта, коли прокидаються і мули, чекаючи, що їх запряжуть до возів, і півні на подвір'ї, і щебетливе птаство на деревах.

— Ч-ш-ш-ш! Ч-ш-ш-ш! — ледве-ледве почув солдат і подумав, що то йому причулося. Він перестав присвистувати, а взявся мугикати слова в ритмі ходи:

Гей ти, люба лиходійко,
гарібальдійко...

Саме цієї миті він знову почув «п-с-с-с», але тепер був певний, що це йому не причулося, що це не пташиний голос; тепер він не сумнівався, що його хтось кличе. Невже знову почнуться балачки на балконах?

Берсальєр мовчки йшов уперед, учуваючи оте «ч-ш-ш-ш» і спереду, і ззаду, і понад головою. Принаймні з трьох місць його окликали, а спереду на нього чекав хтось четвертий, п'ятий, шостий... Лише поминувши міський парк, можна було звернути з цієї пащекуватої вулиці. Берсальєр пішов швидше. Вже недалеко, але він не міг далі вдавати, що не помічає тих клятих балконів, видимих і невидимих.

Зупинився.

— Чого хочете?

На одному балконі легенько заворушилася солом'яна запона.

— Та не верещи! — остеріг тихенький голосок.

— Ви ж самі кричите,— відповів берсальєр.

— Ти тільки мені скажи, а на інших не зважай. Можеш відповісти мені щиро?

— Якщо вам так треба, то завжди готовий повідати.

— Але тихо, ч-ш-ш-ш!

Голос з-за солом'яної запони провадив далі, але нічого не було розуміти.

— Як? — запитав берсальєр.

Голос повторив те саме трошки голосніше.

— Як-як? — перепитував берсальєр.

Голос повторив утретє:

— Що ти робив у баронеси увесь той час?

XXXVI

Берсальєр почув, як з балкона до балкона покотилося хихотіння. Спитав сухо:

— У пані Леонільди?

— У неї, у неї,— притакнув голос. А потім, змінивши тон, наче то не він говорить, повторив: — А що ви там робили увесь той час?

— Увесь той час?

— Десь зо дві години... Я бачив, як ви проходили о двадцять на другу, а тепер маємо вже четверту.

— Але ж я відпроваджував її до вілли в Капосопрано, а не до Капуцинів...

— Ну то що? Звідти можна вернутися за двадцять хвилин.

— Не з таким тягарем, як я мав.

— Тоді нехай півгодини. Дві години двадцять хвилин і півгодини — разом буде за десять третя.

— І півгодини на зворотну дорогу...

— Назад не треба йти під гору і ти вертався без нічого. Знаєш, коли ти повинен

був вернутися? Якнайпізніше чверть на четверту.

— Але між одним і другим...

— Саме про це я і питаю. Між чим і чим?

Нова хвиля сміху перекотилася від балкона до балкона, і берсальєр уже не спромігся на щось інше, ніж стояти й виправдовуватися.

— Та між пригодою з ключем і ліхтарем... Та ще з тим псом...

— Що за пригода з ключем?

— Пані не могла його знайти, тож ми були змушені повідкривати валізи й шукати, а той псюга пхав свою морду і видирав нам усе з рук...

— А яка пригода була з ліхтарем?

— Така сама. Пані послала мене засвітити на другому поверсі світло, але не було ліхтаря, я не міг їй засвітити, тому мусив вернутися вниз і пошукати у валізках, усе наново відкривати...

— А що трапилося з собакою?

— Я вже вам казав. Він порозкидав речі з валіз, коли ми вдруге їх відкрили, то ж я мусив за ним ганятися, щоб відібрати сорочку...

— Сорочку пані?

— Еге. Змарнував з ним силу часу.

Голос з-за солом'яної запони визнав, що солдат міг збавити на все те решту часу. Міг, звичайно. Але міг збавити десять хвилин, три чверті години чи навіть три години. У кожному разі він виправдався добре — нема до чого причепитися.

— От бачите! — мовив берсальєр.

Тепер він міг знову рушити в дорогу, задоволений з того, що пояснив, а не обурився, навіть якщо чув, як його співрозмовник перекидався репліками з іншими і всі вкупі сміялися.

— Ч-ш-ш-ш! Ч-ш-ш-ш! — розлягалося щораз густіше сичання невидимців, що виглядали по обидва боки вулиці.

— А що то за один? — запитав хтось.— Мальтієць? З Мальти?

Але він тепер знав, чого вони хочуть, міг на них уже не зважати, а лише прагнув хутчій видобутися з цієї набридливої веремії, звернути зараз же за парком у темні вулички, де нема будинків з балконами і людей, що люблять сунути свого носа в чуже просо. Розпочав знову хвацько насвистувати пісеньку про гарібальдійку. А чого б йому не заспівати? Співаючи дійшов до парку, співаючи подався вздовж парку під сичання, що, здавалося, злітало з дерев, наче від птахів, збуджених вранішньою прохолодою, і готових випурхнути з своїх гнізд, тільки-но розвидниться.

XXXVII

А коли згасли ліхтарі — всі водночас аж до кінця вулиці, — то виявилося, що небо вже не чорне. Навіть вулиця між високими мурами здавалася блакитною. Разом зі звуками — співом далеких півнів і ще дальшим торохкотінням возів — з'явилися тіні людей, що йшли, несучи на головах іскрини металевого блиску.

Берсальєр надибав гурт з п'ятьох чи шістьох чоловіків із чорним кучерявим волоссям, з блискучими очима на чорному виду, і по збляклому лахміттю, пожмаканих кашкетах упізнав крикунів з поїзда, що якимось дивом обернулися на тихих і мовчазних, як примари. Минаючи його, вони тільки зиркали і навіть не тупотіли своїми босими або завинутими в онучі ногами. Крилаті полотна кіс за плечима чоловіків мерехтіли відбитим світлом у такт ходи.

Останній з гурту швидким рухом помахав косою, наче вітався; рух той повторили дальші гурти. Оклики з балкона вже замовкли, знаки, котрі подавали чоловіки, хоч і трохи таємничі, були звичні для сіцілійців, і наш берсальєр уже не вважав за потрібне звертати у завулки. Він далі чимчикував вулицею і робив заперечливі жести; це показувало, що помахи косарів приховують у собі щось глузливе.

Стосувалося воно його солдатського становища? Жести з віконець поїзда на станції Рагуза були майже такі самі. У кожному разі вони його тепер не бентежили, він відповідав їм тим же, але щоразу рідше, недбаліше, аж нарешті вернувся до пісеньки про гарібальдійку.

Берсальєр підсвистував собі, байдужісінький до прицмоктувань, що долітали з гурту женців.

— Ммммм,— долинало звідти.

— Пррр,— чув знову.

На чвиркання слиною, що досягнула його, він змінив одну ноту свисту і теж чвиркнув. Хтось зареготав, а зі сходів церкви, де назавжди загніздився жебрак Ромео, залунав крик:

— Ого-го!

Чи він звертався до берсальєра? Щось показував. Але що й кому? Берсальєр не пішов темним заулком, що притикався до вулиці неподалік од церкви. Він уже хотів був туди звернути, але зненацька той крик, підхоплений силою-силенною голосів, відбився десь далеко луною. Берсальєр жвавою ходою подався вперед, все ще насвистуючи пісеньку про гарібальдійку, і опинився перед Ромео, що позирав на нього кругліми очима з-під пом'ятих крисів стіжкуватого бриля.

XXXVIII

В порожевілому світлі берсальєр побачив на обох пішоходах від церкви до майдану невеличкі юрби чоловіків з чорними обличчями і руками в кишенях. Що то женці, кочові хлопи, можна було здогадатися по тих чудернацьких шатах, що їх осілі селяни не дозволяють собі одягати; по строкатих жіночих кофточках і спідницях; по трикутних і круглих викотах на вбранні, що мали правити за оздобу; по торочках і кісках сплетеного рам'я на рукавах, на грудях і на штанях; по золотистих шнурочках, що ними дехто зв'язував на потилиці одвіку не стрижене кучеряве волосся; по золотих кульчиках, що їх дехто носив на вухах так гордо, як і довгі вуса.

Мандруючи завше великими громадами— на сівбу, полоття, жнива чи збирання бавовни,—вони й гадки не мали, що всюди, куди потрапляли, скидаються на жебраків, так як Ромео, котрому вже давно стало байдуже, яке враження він справляє на своїх ближніх. Щоразу, як Ромео або носій Леонардо, перевдягшись в інше лахміття, наражалися на дошкульні слова, то цих людей, що по три—чотири рази на рік переповнювали вулиці міста, людей, прикрашених страусовим пір'ям, карабінерським плюмажем, кінською збруєю і балабончиками, а навіть з червоними шапочками каноніків на голові, називано тільки женцями, полільниками, або по-простому (хоч походили вони з гірської північної частини Сіцілії) калабрійцями.

Якщо наш берсальєр мав нагоду помітити, що всі вони здебільшого подібні до Ромео, то це завдяки тому порозумінню, котре, як він завважив, установилося між Ромео і ними, чи радже між Ромео і купками людей. Запхавши руки в кишені, вони вештались по пішоходах, поки, серед безнастанного голуб'ячого пурхання, знизу, від чорного й гамірного майдану, надходили все нові ряди людей з піднятими над головою косами.

За кожною купкою людей під муром лежали сакви, казанки й коси. Сакви були з шорсткого рядна, ковдри в червоних і чорних, червоних і жовтих, червоних і брунатних басаманах, казанки, закіптюжені зверху, блищали вичищеною міддю всередині, полотна спертих на мур кіс лежали на землі. Берсальєр мимохідь уздрів, як один чоловік спонукував іншого відійти від куп манаття, між якими той сидів навпочіпки. Ця сценка відбувалася саме перед церквою, поблизу готелю, ще зачиненого, куди Ромео колись-не-колись наймався чистити взуття і прати. Та цієї миті знову пролунав вигук Ромео.

Це не було терранівське «ого-го», а його північно-сіцілійський варіант «ого-гей»: бриніло в ньому верховинське завзяття, хоча зміст був той самий: «Ось і він!»; у кожному разі оклик цей лунав надто глузливо, і берсальєр, умить обернувшись, побачив збуряковіле, як в індика, лице Ромео.

Проходячи мимо, зустрівся поглядом з Ромео, що витріщився на нього, прикусивши у широкому, від вуха до вуха, роті потаємну зловтіху.

— Це ти на мене гостриш зуби? — запитав берсальєр, не спиняючись. А помітивши збудження, що його викликав поміж женцями добре знайомий вигук, докинув через плече: — Може, і тебе колись заберуть до війська... На це нема мудрого.

Почув за плечима пташиний регіт Ромео— щось схоже на «ке-ке-ке! ке-ке-ке!», і, знову обернувшись, побачив, як той, вимахуючи руками, гопцює на сідницях, регоче, показує на нього пальцем і вигукує, що тут тобі, мовляв, буде непереливки. І враз солдат завважив, що його обступили чорні лиця женців.

XXXIX

На тих лицях не відбивалось ні усміху, ні глузування. То були обличчя людей похмурих, запеклих, ба навіть знуджених тою запеклістю.

— То це ти був? — спитав високий чоловік, уп'явшись гострими очима в берсальєра.

— Авжеж! — вигукнув жебрак Ромео зі східців, звівшись на ноги.— Певне, що він. А хто б іще міг бути? Навкруги іншого солдата годі й пошукати. Я його впізнав, сама гарібальдійка мені про нього казала, та й він може підтвердити.

— Нехай скаже! — загукали женці.— Нехай скаже!

Від майдану, торуючи собі дорогу крізь голубину зграю, що сполохано лопотіла крильми, клусом спішив верхівець. Берсальєр стежив за ним так, наче той їде йому на порятунок. Той вершник — підстаркуватий вже чоловік, один з найшанованіших у Терранові управителів великих маєтків — був одягнутий в оксамитову мисливську куртку, мав білі зуби, ладівницю і карабін за плечима, звернутий прикладом догори.

— Джовінаццо! — гукнув вершник.

Він перебіг поглядом юрбу, стиснуту довкола берсальєра; під'їхав ближче і спинив слухняного коня з мулячими вухами тільки тоді, коли гурт наполовину розступився.

— Ну то як? — мовив, звертаючись до високого женця, котрий причепився до нашого берсальєра.— Ну, згоджуєшся йти до

Сеттефаріне чи ні? Якщо ні, то є ще Понте-Оліво для твоєї ватаги, а друга ватага піде до Спараконя. Але зваж на те, що незабаром п'ята. Ти сам домовишся з ватажком другої бригади?

Джовінаццо все ще тримав берсальєра за барки.

— Не буду я ні з ким домовлятися,— відповів.

— Тоді ходи зі своїми до Сеттефаріне...

— Я вже казав, що не піду.

— Хіба я не плачу тобі, як гарібальдійка? — спитав вершник. — Вона платить щоденно по лірі на чоловіка, і ми також платимо по лірі.

— Тут не йдеться про платню,— втрутився щуплий чоловічок, що стояв за плечима Джовінаццо.— Не треба забувати й про харчі.

— Та що ви кажете?! — вигукнув вершник.— Що в тої скнари кращий харч? Вона дає два кіло хліба, а ми два з половиною. Вона дає літр вина, а ми цілий бутель.

— Але в неї,— заперечив щуплий чоловічок,—це літр чистого вина, і на ньому можна якось перетягти, а хто дає цілий бутель, то або дає на довший час, або те вино — самий оцет з водою...

— Оце новина! — перебив його вершник.— Кожний знає, що відколи світ світом женцям дають вино на довший час, бо воно має вгамовувати спрагу, а не п'янити. Якщо вже мова звернула на воду і оцет, то я гадаю, що той чистий літр гарібальдійки — чистий оцет. Ви і таке вип'єте, сп'янієте, заснете і дістанете сонячний удар.

Він говорив з роздратованою поблажливістю і замість дивитися на тих, до кого звертався, втупив очі у берсальєра.

«Що тут діється?» — питав сам себе берсальєр. Він бачив, що управитель не зводить з нього пильного погляду, і, мабуть, побоювався, що оця зустріч з женцями заведе його в тарапату.

Берсальєр випручався од Джовінаццо і навіть відступив набік. Джовінаццо, знявши вгору руки, разом з іншими женцями криком і жестами висловлював незгоду з вершником.

— Як то? — кричав Джовінаццо.

— Як то так? — кричали інші.

Верхівець, не відриваючи очей від берсальєра, сказав, що він не хоче тут сперечатися, а тим паче умовляти; що на майдані не бракує людей, мовляв, ще працьовитіших за них, що він згаяв багато часу і від'їжджає. Берсальєр відчув, що той відвів погляд убік; саме тоді один з женців звернувся до вершника, кажучи, що не треба так гарячкувати, бо якщо Джовінаццо, мовляв, не згоден, то їх восьмеро піде.

— Що таке? — заволав Джовінаццо. І заходився перепитувати женців одного по одному, чи справді вони на таке згодяться, коли відомо, що гарібальдійка дасть цього року по двадцять два сольдо. Але управитель відповів, що його пропозиція стосувалася тільки Джовінаццо, що тільки його ватазі кладе одну ліру на чоловіка, а от іншим, таким, як у ватазі Треместьєрі, може дати лише по вісімнадцять сольдо.

Зчинилася буча. Люди з ватаги Треместьєрі хотіли знати, чим вони гірші за людей Джовінаццо. Люди з гурту Джовінаццо були певні своєї переваги над людьми Треместьєрі, глузували з них, що ті аж зубами скреготали та лаялися. Але люди Джовінаццо пускали повз вуха ті слова, що лилися на них потоком,— вони були задоволені. І Джовінаццо лише повторив, що люди Треместьєрі мають те, чого заслужили.

XL

Ромео сміявся, сидячи вгорі на сходах.

Регочучи, втішався видовиськом, метушився, радісно вимахував руками, коли з майдану долинуло п'ятикратне бамкання дзвона разом з лопотом сполоханої зграї голубів. З утіхою завважив, що верхівець від'їжджає. А потім він попередив криком, що й солдат теж хоче п'ятами накивати.

Берсальєра притьмом схоплено за рукав і відведено до гурту женців. Джовінаццова ватага тепер тільки того і жадала, аби поглузувати.

— Чого ви хочете від мене? — спитав берсальєр.

Женці штурхалися ліктями, перезиралися, перепитували один одного, чого вони хочуть від цього солдата.

— Чого ми хочемо від нього?

— Чогось, напевно, хочемо!..

— Та чого?

Один чоловік, з головою, пов'язаною червоною хустиною в білі цяточки, взявся запитувати, що робить звичайно солдат.

— Миє підлогу.

— Чистить нужники.

— Шарує казани.

Інші відповідали, що солдат ходить у похід, носить торбу за плечима, а він усе повторював своє запитання. Ромео, зіп'явшись на останні східці, рвав кишки зі сміху.

— Їсть погано,— хтось відповів згодом.

— Спить межи бруду,— додав інший.

Жнець з пов'язаною головою вже не говорив, а тільки помахом руки домагався відповіді од своїх товаришів. Тепер тільки й було чути: «Їсть погано», «Спить межи бруду». В них пробивалася мелодія, слова

набирали ритму, і нарешті юрба загула хором.

Берсальєрові здалося, що він опинився у стовпищі обшарпанців з верескливого поїзда, зустрівся з шибениками, з гальмовим і двома залізничниками, котрі хотіли висадити його в Доннафугаті; але жнець у хустині звертався вже до нього, щоб і він одповів на його запитання.

— Еге ж, це правда,— відповів солдат.— Йде солдат на війну нелюбу... Спить межи бруду...

— А ти б хотів,— закричав той,— щоб ми носили твої валізки?!

Зчинила галас також і ватага Треместьєрі.

— Чи ти ба, яке велике цабе?

— Хоч би тобі генерал!

— Хоч би тобі сержант!

— А то простий солдат...

— А ми мали б солдатові носити валізи?

Берсальєр силкувався пояснити, що йдеться не про його валізи, хотів розповісти все, як було, але даремно — женці заглушили верещанням його голос, штурхали з усіх боків, а Ромео, почервонівши, як варений рак, вигукував:

— Я!.. Я!.. Я!..

Посеред сходів, нижче від Ромео, але над юрбою женців, показав свого щурячого писка нічний сторож Галанте — худорлявий, довгий і такий зморщений та сивий, що під свої п'ятдесят років здавався дідом. У його подобі було щось від хитрого гнома, примітне тільки у дуже старих людей. Нашому берсальєрові він нагадував стариганя з прапорцем під пахвою, що трапився йому на станції Рагуза. Отож, домагаючись, щоб його вислухали, берсальєр жестами звертався до нього.

Він усе говорив і говорив, замовкав на мить, ніби збагнувши, що його ніхто не слухає, відтак починав знову. Так само, зрештою, поводилися і женці; п'ятеро чи шестеро жадали притягти старого Галанте у свідки, потім їх стало семеро, восьмеро, дев'ятеро, і всі вони, збагнувши, що їх не чути, замовкали, а потім ще голосніше починали кричати. Старий поглядав на берсальєра і похитував головою, позирав на женців і тряс головою, але, здавалося, він має щось на думці. З лиця йому не сходила лукава посмішка.

— А ти не ображайся,— промовив нарешті до берсальєра.

Джовінаццо і жнець у червоній хустці щось розповідали один одному на вухо і глузливо реготали, а старигань запевнював берсальєра, що, власне, вони не на нього мають зуба.

— Все через ту гарібальдійку — вона їх більше не хоче,— казав старий.

Кривився, морщив лице у зловтішній гримасі і казав, що, мовляв, треба поставити себе в їхнє становище й пожаліти їх. Бо вони завсіди приїжджали на жнива до гарібальдійки, приїхали до неї й цього року, та раптом опинилися на слизькому.

— Ти мене розумієш? Опинилися на слизькому... Зостались без роботи.

XLI

— Як кажеш? — питав берсальєр.

Він недочув. Але з-за спини стариганя пролунав голос Ромео.

— А хто винен,— кричав він,— що вони зостались без роботи? Хто винен, що гарібальдійка їх більше не хоче? Чия то вина, що вони її розлютили? Хто винен, що вони мусили сказати їй «ні»? Все через те, що вони не хотіли бути гіршими за цього солдата-голодраба, не хотіли принижуватися перед ним і нести його валізи! Тепер, гадаю, видно, чия вина. Чия? Чия? Нічия ж бо, якщо не солдатова...

Миршавий старигань, усміхаючись, похитував головою.

— Та йдеться зараз не про те,— промовив він.— І не про те, що вони почувають образу. Їх зараз обходить тільки те, що вони зостались без роботи. То ж треба мати терпець і треба їх пожаліти.

Старий обернувся до берсальєра, що його недочував, і радив не ображатися, а Ромео з-за спини передражнював його писклявим голосом.

— Пожаліти?! — репетував він.— Та це вони його жаліють!

Тим часом женці, регочучи і зчинивши гармидер, вирішили втяти штуку над берсальєром.

— Посолімо його!

Обдумали всю справу, пошепталися, а Джовінаццо і жнець у червоній хустині кинули голосно гасло, і весь натовп завищав.

— Посолімо! Посолімо!

Схопили берсальєра. Мали намір звалити його на землю, міцненько притримати, розстебнути йому штани і на знак презирства його грішне тіло натерти сіллю й закаляти грязюкою.

Берсальєр скажено пручався.

— Його вже солять! — вигукнув Ромео. Він так метушився, наслідуючи по-блазенському солдатове шарпання й борсання, що лахміття на ньому настовбурчилося, мов пір'я.

— Ну, що скажеш? — питав миршавого сторожа.— Гадаєш, що він і далі не ображатиметься?

Старий тільки похитав головою. Певна річ, він не схвалював того, що бачив, але

казав, що нічого страшного тут нема, і те саме промовляли його мляві жести.

Але женці не мали напохваті ні солі, ні грязюки. Обмацували кишені. Заохочували один одного принести з найближчого завулка жменю болота, хтось гайнув до торбів, а тим часом чоловік у червоній хустині висловив нову пропозицію:

— Нехай нам носить торби!

Всі визнали цю думку за найкращу і найслушнішу.

— Нехай нам носить торби! Нехай нам носить торби!

Лише Ромео був проти. Кричав, що це дурниця, що йому це не подобається, що сильнішої зневаги, ніж «соління», годі й шукати.

— Принаймні, наперед його посоліть!

Та женці тягли вже солдата через вулицю до торбів. Чоловік у червоній хустині вів за собою увесь натовп і вимахував руками, як диригент.

— Що робить солдат? — запитував.

— Носить торби,— відповідав натовп.

Голоси залунали в такій мелодії, як і недавно.

— Що робить солдат?

— Ходить на війну.

— Що робить солдат?

— Спить межи бруду.

— Що робить солдат?

— Носить торби! Носить торби!

Остання відповідь, громом прогримівши, загубилася в реготі, а відтак пригасла, зійшла на шепіт. Наближався кінь, було чути цокіт копит, і юрба завмерла посеред вулиці.

XLII

Берсальєр і собі обернувся. Несподівано його відпустили, він стрепенувся і заходився чистити свій одяг. Уздрів чорнобілого коня, що хилитав головою над юрбою женців; з масті той кінь скидався на бульдога старої пані. Цієї ж миті почув знайомий голос і одразу побачив бульдога, що мчав йому назустріч, а на коні — стару пані.

— Ніколи б не подумала,— гукала вона,— що о пів на шосту ви ще будете тут! Джовінаццо, яка наша угода? Від світання до смеркання... Сьогодні ввечері покинеш роботу, як тільки-но сонце зайде. І в такий пізній час ти ще не в Бруці, не берешся до роботи. Може б, ти хотів розпочинати жнива, коли адвокати йдуть до суду?

Джовінаццо, з кашкетом у руці, повторював: «Отже...» Треместьєрі робив те саме. Тримав коня за морду і проказував: «Отже»...

Вони, напевне, хотіли сказати, що «отже» їх не звільнено, що зрозуміли її неправильно, або вона неточно висловилася, або перемінила думку в останню хвилину. Але тільки ззиралися і повторювали «отже».

— Отже що? — гукала синьйора.— Я бачила з вікна, хто проходив, а хто ні. Марцапане проходив, Дарданелло проходив, а ви ні. І я мусила прийти сюди й подивитися, що сталося.

— Отже... — проказували, зашарівшись, женці. Вже не тільки Джовінаццо й Треместьєрі. Ті казали щось більше:

— Отже, гарібальдійко...

— Отже, сьогодні,— вела далі стара пані,— не дістанете по двадцять два сольдо. Якщо на це пристанете, то добре, якщо ні, то ще краще. Як собі хочете, а я платитиму по одній лірі...

Женці гарячково перешіптувалися поміж собою, нібито вважаючи, що це несправедливо. Але з їхніх облич не зникало задоволення; навпаки, можна сказати, воно ставало виразнішим.

— Отже, гарібальдійко? — озвався Треместьєрі. А Джовінаццо:

— Маємо йти до Бруки?

На те знов Треместьєрі:

— Вони до Бруки, а ми?

Стара пані відповіла, що їм слід би знати де, мовляв, вони не вперше в неї на жнивах. Дарданелло коситиме, як звикле, в Мавтані, Марцапане — як звикле, в Вапеланії. Тож нема причини, чого б їм обидвом — одному з тринадцятьма, другому з дев'ятьма людьми — та не жати в Бруці, як завжди. А може, вони хотіли б де-інде працювати? Тоді треба порозумітися з тими двома й помінятися.

— А скільки платиш людям Марцапане? — запитав жнець у червоній хустині.

Стара пані сказала, що бачила з вікна, як ті йшли на роботу о пів на п'яту. Тому з ними дотримає угоду, так само як із Дарданелло. Дасть їм по двадцять два сольдо.

— А чого нам ні? — спитав жнець.— А чого нам тільки по лірі?

Тут з грудей женців вирвався крик, чи то питання, чи то протесту, тихий, наче для годиться, для ритуалу.

— Скільки разів треба вам повторювати?! — гукнула стара пані.— Якби я бачила з вікна, що ви пішли на роботу о пів на п'яту, і вам дала б по двадцять два сольдо і не мусила б сюди приходити. Сиділа б собі вдома і відпочивала б з дороги.

Женці мимрили «егеж», «справді», але, видно, хотіли сказати щось інше, бо один з них зважився промовити:

— Але ж, гарібальдійко...

Він запнувся, побачивши, що товариші зиркають на нього сердито. Його штурха-

ли ліктями, наступали на ноги, і він поступився перед женцем у червоній хустині.

— А завтра нам дасиш двадцять два сольді,— озвався той.— Принаймні від завтра?

— Послухайте,— відповіла на те гарібальдійка.— Ідіть, працюйте якнайкраще, я ввечері прийду й подивлюся...

— Ох, га-рі-баль-дій-ко...— в лад проскандували женці.

— І коли з того, що побачу...— провадила далі гарібальдійка.

— Ох, га-рі-баль-дій-ко...

— Буду задоволена...

— Ох, га-рі-баль-дій-ко...

Женці не заглушали її голосу вигуками, а, обхопивши один одного руками за шию, ритмічно хитали головами і повільно, по складах, гуртом скандували «ох, гарібальдійко».

XLIII

Знову зацокотіли по бруку копита. Оточена женцями, що все ще коливалися й приспівували, стара пані рушила конем до майдану. Вона,— ота жінка в незграбній чоловічій одежі, під капелюшком з довгим серпанком, з обвислими щоками, з синцями втоми під очима, розкуйовджена, неохайна, хоч і з намистом на шиї,—справді була стара, але водночас у її подобі прозирала шляхетність саме тому, що жінка примирилася зі своєю старістю, не відкинулася від неї, не силкувалася зберегти те, що дає тільки молодість, і не стояла осторонь життєвих справ.

Вона кликнула Дон Карлоса, засвистіла, розглядаючись за ним довкола, аж поки не помітила його поряд з берсальєром, що йшов слідом за натовпом.

— Гей, Фортунато! — гукнула до берсальєра.

Очі його засяяли. Під сірим серпанком вона видавалася не менш звабливою, ніж юна дівчина. І тільки завдяки своїй старості, а не залишкам молодості.

У світлі ясного дня вона була старішою, ніж уявляв собі берсальєр уночі під час мандрівки. Та в старості вона була така жвава й бадьора, як і дівчина, що, скажімо, йде до шлюбу.

— Тепер ти переконався,— гукала до нього,— що таки маю карету?

І засміялася. Бо якщо вона має коня, то чого б йому сумніватися, що має й карету?

— До речі, пришлю її по тебе,— докинула.— Я обіцяла, що тебе вщасливлю, і так воно буде...

Востаннє вона обернулася в сідлі, щоб запитати, де ж це він мешкає. Та кінь уже біг клусом, женці один по одному зоставалися позаду, і берсальєра тепер цікавило тільки те, щоб перейти вулицю.

Він приспішив ходу. Квапився щораз більше, вже майже біг, і за хвилину опинився на майдані поміж людьми, котрі, стоячи або сидячи верхи на конях, про щось гомоніли. Від сірого собору, що виблискував на сонці банею, линув подвійний бамкіт дзвону — довгий, короткий, довгий, короткий,— скликаючи людей на утреню. За кожними двома ударами дзвону з дзвіниці, з карнизів, з-поміж колон, ба навіть зі сходів зривалися зграї голубів; вони злітали вгору, падали донизу, піднімалися знову і верталися назад на свої місця; здавалося, ніби то вони видзвонюють усередині дзвону або наче той глибокий звук вилітає з їхніх грудей щоразу, як вони знімаються догори.

Берсальєр звернув у вулицю, що вела до моря. Вулиця була спадиста, берсальєр ішов униз, разом з ним спускалося і гудіння дзвону, а на видноколі, за терасами на узбережжі показалося море. Понад терасами, вигравaючи в сонячному блиску, вслід за якоюсь старою голубкою-баламуткою кружляла зграйка голубів — самців та самиць, — і берсальєр уголос заспівав те, про що перше мугикав, заспівав про «любу лиходійку», про «гарібальдійку»:

Ти — зірка в небі,
Наша, солдатська...

З італійської переклав Іван ДЗЮБ